

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

A STATUE OF A PIG FROM THE MARTVILI MUSEUM OF LOCAL LORE

Ketevan Ramishvili

Doctor of Archaeology; Research Associate at the Georgian National Museum

ABSTRACT

The bronze sculpture of a pig (8th–7th centuries BCE), preserved in the Martvili Museum of Local Lore, represents one of the most remarkable examples of Colchian bronze art. This paper is devoted to a comprehensive study of this unique artifact and an examination of the pig (boar) cult in pre-Christian Georgia. The sculpture stands out for its expressive plastic composition and distinct phallic symbolism. The research includes a comparative analysis of archaeological, ethnological, and iconographic materials, confirming the widespread presence of the pig cult throughout pre-Christian Georgia and its association with the Great Mother cult, as well as with fertility and purification rituals. Special attention is given to analogous finds from archaeological sites such as Vani, Narekvavi, Armaziskhevi, Aragvispiri, Zguder, and others, where pig depictions are linked to religious-ritual practices and Mithraic traditions. The paper discusses the genesis of the pig cult, its connections with Colchian-Greek mythology (the myth of Circe), and its later transformation during the Christian era. The study supports the hypothesis that the Martvili sculpture was an element of a cultic standard, produced in a local workshop, reflecting the distinctive features of Colchian culture and the synthesis of Eastern and Greek artistic traditions

In the Martvili Museum of Local Lore, among other very interesting and significant exhibits, there is a diverse collection of Colchian bronze, artistically crafted and meticulously designed, which includes a selected group of zoomorphic small ornaments. Among the images of a bull, a dog, wolf, cat-like animals and pig, the statue of a pig draws our special attention.

A statue of a pig was found by chance in Mukhurcha (Martvili district), a quite large figure made of bronze. It has an elongated, slightly sloping, monolithic body, four short and thick legs, and a massive head and neck, with a slightly noticeable ridge on the back (over the entire length) (tab. I/1).

The statue is static, however, the widely painted mouth, the tongue hinted by the voluminous plastic mass, the deep-seated small, wide ears covering the round eyes, and the enlarged nostrils stamped on the rectangular snout give the sculpture an expressive character (Table 1/3). The figure of the pig is strongly phallic – the phallus which is about 2 cm long, is elongated towards the abdomen, where the body is clearly indented in the shape of a rectangle (tab. 1/2). Both sides of the pig are lined with two triangles with their tips directed towards each other, which are filled with vitreous substance (tab. 1/1). The statue was broken and then glued together by the staff of the Martvili Museum, although cracks on the head, back and neck are still visible today. The figure is damaged – the lower parts of the front and back legs are broken on one side, as well as the ends of the tail and snout. The remaining part of the tail is short and triangular. The statue was covered with patina, now it is cleaned and conserved. Dimensions: length – 9 cm; Height – 3.5 cm. It is dated back to the VIII-VII centuries BC [Sulava n. And others ... 2014: 38].

Pigs had the largest increase among domestic animals. Maybe that's why her rounded body was understood as a symbol of fertility, although there is another kind of explanation. As Plutarch points out, the pig was worshiped for the reason that it was the first animal that left the mark of a snout-tipped hoe on the ground, thus it was the sign which showed the work of the plough. The pig (boar) is a sacred animal, associated with the earth and the sky, as well as with the cult of the Great Mother – vegetative and animal fertility, is psychopompos, in rituals of fertility and purification. It is a sacrificial animal, and in myths – a weapon with which sacrifice is performed [Erkomaishvili M. 2002: 83].

As archaeological and ethnological material shows, the cult of the pig (boar) was widespread throughout pre-Christian Georgia. In the Christian era, images of the pig are almost no longer found, although the religious memory of the society has preserved the cult of the pig and related rituals till day.

According to the Georgian ethnological material, the pig is an animal that brings abundance, wealth, wealth, and prosperity to the family. He is related to the patron deity of the family, who can only bring good [Gogochuri G., Berdzenishvili I. 2014: 22]. The pig (boar) as a zoomorph, a totem, is connected to the sun and the moon in a cosmogonic sense. As a symbol of the sun, it embodies the male beginning, male power, and the white pig (boar) is associated with the moon and represents the feminine.

It is interesting that in the same Martvili region, where our statue was found, there is a beautiful Martvili-Chkondidi temple named after the Dormition of the Virgin Mary. Chkondidi was a pagan religious center since long ago. According to tradition, before the construction of the Christian temple, a huge oak tree stood on a high hill. The protector of the family, the deity of prosperity and wealth was tied to the oak. It is made of cast iron – a personified idol of human appearance – A deity of prosperity and wealth, which was made of cast iron. An idol with a human appearance, open mouthed – Kapunia (Kvapunia), to which the only children of their families were sacrificed. The sacrificial infant was chosen by voting at the convention on “Tutash Dgha” – the day of the moon – Monday, then the parents organized a big feast in honor of God's chosen infant on “Sabaton” – Saturday, and on “Bzha Dgha” – the day of the sun, on Sunday, they traveled by a magnificent chariot in the oak yard, where the mother of the sacrificial child would stand with the infant in Kapunia's open mouth and perform the sacrificial ritual. In the 1st century AD. when Andrew the First Called preached Christianity in Samegrelo, he came to Martvili, destroyed the idol of Kapunia, cut down the big oak to which the deity was tied and erected a cross instead of it, and the sacrifice of infants was replaced by pigs. Later, a wooden church named after Andrew the First Called was built from cut oak in this place, and Martvil-Chkondidi temple was built in the 7th century AD., the refectory of which was based on the hidden sacredness – the roots of the cut oak. [Putkaradze T. 2014: 179]. Nowadays, the ritual of sacrificing a pig in the Martvili temple is not confirmed. However, during the Kapunioba festival a pig dedicated to Okapune-Kapuniya was killed and the blood was sprinkled on the ground. The festival was taking place on Thursday before shrovetide, 16

days before the Great Lent. This tradition was used until recently [Qobalia A. 2010: 354].

In Samegrelo, we have a reflection of the pig (boar) as a totem bearing the male origin and a deified creature in the heart of the phallic cult in the ritual preserved until recently – Dodgimir's khvama, the prayer ritual of which includes putting sacrificial meat in an oak hollow. Women had to eat this meat as much as possible in order to increase her fertility, and on the other hand, to give birth to the children of the warrior spirit, the powerful male origin [Abakelia N. 1997: 88].

In the calendar cycle of Georgian holidays, the pig was closely connected to Christmas. At this time, a variety of magical rituals were performed, which ensured health, fertility, protection from evil spirits and future prosperity. In the process of ritual, the pig participated in such sacred places as the hearth, the cellar and the forge, which once again emphasizes the sacred and holy character of this animal [Abakelia N. 1997: 79]. New Year's eve rituals attract attention: in Guria and Racha-Lechkhumi – Kalanda, and in Svaneti – Sheshkhuam-Sheshkhuam. Both were devoted to the breeding of pigs, which was specially begged from the deity Basil on this day. The recited prayers make it clear that Basil was considered to be the patronage for the breeding of pigs. On the other hand, sacrificing the cult loafs crushed by pork knuckle and pig's genitals to Basil clearly indicate that Basil was also considered a deity of the sexual fertilization of pigs [Khidasheli M. 1982:84] and one of the zoomorphic forms of this deity was represented by a pig. In the evening, the head of the family would take the members of the house into the cellar with lighted candles. They were taking serving platter with them, where you could see a jug of wine, a pig's head, and khachapuri. The head of the family would pray over the clay vessel, drink wine, then eat pork and khachapuri. So did the others. At the end, the recitation of Aguna was beginning, during which the leader of the ritual hit the pig's head to wine press [Abakelia N. 1997: 89-90]. In Samegrelo, the ritual of “Kakhunjoba” was held with the participation of a pig, which was held on December 31 and was related to blacksmithing. The necessary sacrificial animal of this day was a pig, and the ritual had to be performed the wine pitchers hidden in the forge [Abakelia N. 1997: 81-82].

A pig is not sacrificed to a Christian temple in Georgia, but as an exception this process takes place in Kakheti.

In particular, in Nekresi, where archaeologically proven powerful pagan and Zoroastrian religious centers existed [Chilashvili L. 2004: 10]. In recent Christian church, the tradition of sacrificing a pig is established, which is connected to the days of the winter and spring cycle, and it is considered an anomalous pagan tradition established by the Shildites [Abakelia N. 1997: 80]. This must be an ancient pagan tradition for Shilda people, because it is known that in the chapel discovered in Shilda and dated back to the XIV-XII centuries BC, together with the statues of various animals, bronze statues of a pig (boar) sacrificed to the same chapel were found [Maisuradze B., Panskhava L. 1984: 19, 90, tab. XXIV/5; Tab. XXV/8]. During the Georgian pagan ritual ceremonies, the head of the pig (boar) was especially important, because its power as a fertilizing being is stored in the head. At the same time, boar was the incarnation of the deity Veretragna in Iran, and the head of boar is a famous Zoroastrian symbol too [Gagoshidze I., Gagoshidze G. 2014: 343]. It is interesting that in Kakheti – Cheremiskhevi accidentally discovered and late Sasanian silver cup which is dated back to the VI-VII centuries AD. At the bottom of the bowl, the relief head of boar enclosed in a double circle is depicted in the right profile, and the outer part of the bowl is completely decorated with a relief composition of “grape picking” – Rtveli, where 2 men picking grapes, 5 birds (2 of which are munching on grapes), 3 foxes and 1 rabbit are depicted together with a bunch of vines (tab. II/1). The Cheremishkevi cup and the compositions depicted on it belong to the Sasanian cultural circle, but it differs from similar Sasanian cups with very important detail that is on the bottom of the Cheremishkevi cup. Particularly, in the middle of the bottom, a gilded equal-armed cross enclosed in a medallion surrounded by a double circle is carved (tab. II/2). In the scientific literature, there is expressed the opinion that, this magnificent sample of late Sasanian-

an toreutics with the image of the boar head was ordered by a Christian and belonged to a Christian [Gagoshidze I., Gagoshidze G. 2014: 341-345]. Therefore, if Sasanian and Christian symbolism coexist on this object, then we also consider it permissible to have the ritual of a pig sacrifice for a Christian temple. It seems that the pagan and Sasanian traditions of sacrificing a pig (boar) to the temple were interconnected and survived to this day as a remnant in Nekresi. However, people associate a miracle with the strange tradition of sacrificing a pig to the church of Nekresi. According to legend, a large army of Persians besieged the shrine of Nekresi on Christmas day. In a life-and-death struggle, the Georgians thought cutting the pigs and letting them attack to the enemy. They opened the door of the Nekresi fence and the colt, distraught with pain, rushed directly to the besiegers. The confused enemy was destroyed by a small army of Georgians. Since then, on Christmas day, the feast of Nekresoba begins, which lasts for one week, and most importantly, pigs are brought to the temple to be sacrificed, although it is not surprising to sacrifice a pig as – “The land and its fullness is the Lord's”.

A pig was also sacrificed on the day of Mirsoba in Samegrelo and all over the West Georgia. On Thursday, the male head of the family would hold the pig by its back legs and lead it around the hearth with a terrible roar, then recite prayers for the family's well-being and protection from the evil eye. Finally, they were slaughtering a pig [Abakelia N. 1997: 92-93]. At the dinner, the housewife prepared two round cult loaf and two boiled eggs for each person, the family members put the cult loafs and eggs on their eyes and asked Mirsa for the sight [Abakelia N. 1991: 23]. S. Makalathia equated Mirsa with Mithras, he saw beliefs similar to Mithraism and considered it as one of the predecessors of St. George [Makalathia S. 1938]. In Western Georgia, the ritual of “Jege-Misaron” or “Jege-Moisari” has been confirmed, in which it is possible to trace the worship of Mithras, and it must have been “the surviving fragments of the Roman Mysteries of Mithras, which were soaked with Persian beliefs and ideas” [Abakelia N. 2011: p. 59].

As it is known, Mithraism was widespread in Georgia, especially in the early centuries of the new era. The main sacred animal of Mithras, the god of light and sun, fighter for justice, along with the bull, horse, dog, snake, raven, and rooster, was also the boar, which had a special and important place among these animals, because it provided significant help to Mithras while the fighting against evil with its sharp tusk [Mshvildadze M. 2003: 97-99].

The spread of the cult of Mithras in Georgia, and its fusion with the local cult of the sun and the boar is evidenced by the Late Roman period local group of archaeological materials dated back to the II-III centuries BC. – silver bowls, at the bottom with the image of a leg risen horse standing in front of the Beaumont. This kind of bowl, in addition to Armaziskhevi, Bori and Zghuderi, was also found in Aragvispiri tomb N13, near Zhinvali [Ramishvili R. 1975: 7-15]. In the same tomb N13, two silver jugs were found, on which are depicted the scenes of a noble hunter-rider hunting on horseback [Ramishvili R. 1975: p. 10], where the Iberian noble is hunting deer on one jug, and boars on the other (table II/3) [These stories are compositionally and iconographically similar to the hunting scene depicted on the Dura-Europos II century AD. fresco, where the archer Mithras – the rider-hunter also hunts deer and boars [Frau R. 1972: Fig. 101]. It is worth noting that the Aragvispirian jugs could not be genetically connected with the Sasanian toreutics, due to the peculiarities of the compositions depicted on them, that is why the jugs were considered as local products and dated back to the 50s of III century AD. [Ramishvili R. 1999: 72]. Despite the strong influence of Achaemenid and Parthian art in general, it seems that many branches of art developed in their own, quite original way in late Roman Georgia [Ramishvili R. 1999: 74]. It should not be excluded that Transcaucasia, in the dynamic manner of retelling the hunting scenes, was also fed from the nearby eastern centers, namely from Syria, where this story was widespread, especially in the late Assyrian period [Kerami K. 1972: p. 236]. However, the Syrian or Achaemenid-Parthian prototypes of hunting scenes were not blindly repeated in Eastern Georgia, but creatively, under the strong influence of their local source, which is why the hunting scenes depicted on the Aragvispiri paintings

carry, e.g. Compared to the fresco of Dura-Europos, the independent signs, however, here are shown the result of the fusion and mutual influence of local and eastern (Syrian-Parthian) traditions, where the spread of Mithraism from the east to Georgia was not on the last place.

The Scenes of infantrymen with spears and horsemen hunting on horseback from queen's hill are engraved on the bone plates, which is dated back to the 1st century AD. [Gagoshidze I. 2008: 88-103, Tab. 36/50, 51,53; Tab. 37/59]. The items are made locally and Georgian engraved painting is given on them, where Achaemenid and Greco-Persian traditions are accumulated and preserved [Gagoshidze I. 2009: 17, tab. II/16].

There is a very expressive scene of horse and dog attack (both animals are gilded) on the bottom of a silver pinax (table II/4) from Zghuderi [Nemsadze G. 1969: Tab. III/2]. Everted rim and wavy fluting bowl of Zghuderi is considered to be a local product created under the influence of Roman and Asian Minor toreutics, while the boar is associated with the Iranian (Sasanian) deity Veretragna. The bowl was found in wooden sarcophagus N2, which has been quite convincingly dated back to 250 years AD. [Braund D. 2009: 14, 54]. It is worth noting that such a composition is not confirmed on Sasanian toreutic products. As it is known, Sasanian iconography was formed in Iran not earlier than the 70s of the III century BC. [Луконин В. 1969: 97], therefore, we think that it is quite possible that a Mithraist religious-ritual story, not a Sasanian veretragna, is given on the Chakeri bowl because both the boar and the dog were accompanying animals of the deity Mithras. A miniature gold pendant figure of a boar with folded legs is found in tomb #6 of Armaziskhevi (Tab. I/5). It must have been an amulet, which once again confirms the symbolic purpose of the boar and the connection with the religious cult [Apakidze A. et al. 1955: 70. Tab. VI, fig. 3; Tab. XVI, fig. 36].

The fact of ritual burial of pig or boar, which are confirmed in the tombs of the Late Hellenistic period, also indicates the widespread cult of pigs or boars in Georgia, such as Sheupovari Settlement (tab. II/7), where in one of the cemetery, two boars are buried with honor in parallel to each other [Gogochuri G., Berdzenishvili I. 2014: 12]. The fact that two of its skeletons were found in Tsalka village speaks about the importance of the pig cult, excavated in Sakdrioni village, dated back to the III-I centuries BC. [Narimanishvili G. 2011: 118, 120]. Pig bones, as remains of agape, were found in Tetrtskaro region, at Almost all burials neat to the Skhalti's cemetery, which is dated back to the IV-III centuries BC. [Nikolaishvili V., Shatberashvili V. 2010: 432-433]. Sacrifice of piglets is confirmed on Aradeti Orgora, where the skeletons of especially buried suckling piglets were found. It is considered that, there must have been an important center of pre-Christian worship in VI-IV centuries BC. [Gagoshidze I. 1999: 58].

There is found an important archaeological argument about boar as a sacred animal in Vani. A silver seal with bezel, with an image of boar carved on it were discovered in the luxurious tomb N19, dated back to the second half of the IV century BC. [Lordkipanidze and others. 1995:96, Tab. 181-182]. The intaglio gem of the seal is slightly elongated and rounded at the ends, the arc is rounded, it is getting wide slightly towards the bezel and directly connects to it (tab. I/8). The image of the boar is made in a kind of linear-decorative manner, it is mouth-opened and ear-rised. A large, oval eye is clearly visible. Breasts and thighs are highlighted with voluminous shapes. The back legs are bent, and the front legs are stretched forward. The graphicness of the boar image is enhanced by the fact that the silhouette of the animal is surrounded by a narrow golden stripe. The ring is made with a rather unusual technique. It was seen by John Boardman and he could not name any other seal made with this technique (the information was provided by D. Kacharava, for which we thank him). It is conceivable that the image of the boar should be cut with a knife, not too deep, clearly and, with different depths. It is quite good handmade work – made by a skilled carving hand. The master has used several knives: A bronze needle for the outline of the drawing, a wide-bladed cutter for removing large masses (pig breast, thighs), as well as for the final processing of bristles and fur, and a small buterol for forming the pig's eyes. The

background of the image is polished, but not too much.

The seal in its form belongs to the VII type of classification of J. Bordman, which is dated back to the IV century BC. [Bordman 1970: 213, fig. 217]. We could not find an exact analogue of the boar image on the Vani seal, however, boar images were an important theme in Greek glyptics. It was understood as an animal bringing prosperity and abundance for a person, victory in war, and it was associated with such deities as Demeter, Ares, Atlantis, and others. In the IV century BC, it is known Temnos marble statue of boar from the Temple of Demetra, and a fragment of a head of boar created by Scopas or his school of the same period on the pediment of the Temple of Athena from Tegeos. These sculptures provided a source of inspiration from which the stone carvers transferred the images of the boar onto glyptic artifacts and then interpreted them in various ways. The image of the Vani seal shows a certain similarity with the images of the boar carved on two scaraboids of Chalcedon of the Eastern Greek circle, which is dated back to the first half of the IV century BC. [Nikulina 1994: 38, 183, Il. 180-181], however, there is a noticeable difference as well. First of all, it is worth noting that on the Greek ships the boars are shown in the running process, while on the Vani seal the boars are presented in a static position. On the Greek seals, the bristles of the boars are composed of oblique parallel lines, and there is no fur on the body, while on the Vani seal, there is a bristle made up of short parallel wound lines along the back, and the body is covered with fur, which is represented by rows made up of short dashed incised lines. The modeling of the snout, ears,, and tail is also different. If the image on the Vani seal completely fills the image area, on the Greek scaraboids – only the central part. The image of boar carved on the cover of the Vani seal is close to the goldsmithing items found in Vani, which are decorated with images of boar, in terms of the graphic-decorative style of execution and some details, in particular, the manner of rendering the brush. For example, the diadem found in cemetery N6 in Vani dated back to the end of the 5th century and the beginning of the 4th century BC. It depicts the scene of the attack of the lions to the boar (tab. I/7). In the plot, composition and style of performance, the visible influence of Eastern Greek, particularly Ionian-Greek art could be observed [Lordkipanidze Ot. 1972: 14, Skt. 39, Fig. 38]. However, it was not possible to find a direct analogy of the images of Vani diadems among the known monuments, which is why the distribution of diadems of a similar shape and decoration was mainly limited to Kolkheti [Chkhonia An. 1981: 14-14, tab. 2/2]. A golden bracelet, dated back to the V centuries BC, is also decorated with sculptural images of boar, which is found in cemetery N11 (Tab. I/6). The bracelet is molded together with the boar figures. The images are somehow closer to the images of the famous bronze boar of Iran and Asia Minor, But they differ from them in their ears and, what is most important for us, in the appearance of bristles, which makes it similar with the image of boar on the Vani seal. It is worth noting that in the same cemetery, silver pendants have also been found, which almost exactly repeat the figures of boars depicted on the bracelet. This bracelet is not buckled and it is local or Colchian origin, along with the boar diadem [Lordkipanidze Ot. 1972: 19].

The image of the boar depicted on the seal found in Vani is genetically related to the earlier monuments of the Kolchian bronze culture in terms of graphic-decorative style of execution and iconography, on which animals with open mouths and ears up are depicted. They are made with the same graphic-decorative style.

Thus, the Vani seal should represent local products of the 4th century BC., which, on the one hand, is related to the goldsmithing samples of boar found in Vani, and on the other hand, to the images on even earlier local materials (we have imagined the images of animals engraved on Kolkhian bronze products and South Caucasian bronze belts). It is also noteworthy and very important that the master knows and owns the traditions of the Eastern Greek glyptic school. The fact that the ring is made locally is confirmed by a different, unique technique of performance. The era of the rise of Kolkhian glyptic is precisely in V-IV centuries. matches. In our point of view, Vani's seal was a legal stamp during the

lifetime of the deceased. Official signet rings were carved by Kolkhian engravers in the local workshop, and the stories presented on the printings were related to the cults spread in Kolkheti [Lortkifanidze M. 1975: 111]. It is interesting that the deceased in the mentioned tomb were two rings with bezel, one – with the image of a horse, and the other – with a bird. After the death, the image of boar filled the deceased with otherworldly vital energy, and together with the image of the bird, it appears as a spiritual guardian of the soul. It is known that not only the image of a pig (boar) but also its bones were considered guardians of the soul. As early as the Mustier era, boar eshes were used as agaroses, and later, after man switched to production farming and domesticated the pig, its bones were found quite abundantly. For example at the Arukhlo settlement dated back to the VI-V Millennium BC. [Vekya A. 1984: 95], Also, facts of finding pierced palangus of piglets or pigs are common in tombs, e.g. In Mtskheta tombs dated to the XI-VI century BC. [Apakidze A. and others. 1999: 23, 40, 64-65; 93; Nikolaishvili, Gavasheli 2007:38 – 40]. Ethnological material proves that the pig's snout, tusks, ankles, fat and especially bristles had a protective function, as a means of treatment or protection. [Gogochuri G., Berdzenishvili I. 2014: 21-22, see *ibid.* literature].

A bronze figure of a pig similar to the statue preserved in the Martvili Museum was found in Narek-vavi cemetery, in tomb N41 dated back to the VI-V centuries BC. The sculpture is quite realistic (tab. I/4). It has a massive body, four short legs, of which the two hind legs are rounded. It also has a pronounced snout, drooping ears and a short, bushy tail. The sculpture is pierced in the middle and indented across the back. As it seems the figure represented figure was supposed to be top part of schtandart, which was used to hang schtandart on wooden hook and was used during a cult ritual [Apakidze A. And others.. 1999: 11, 115. Tab. XXXIV/453]. Taking this parallel into account, the statue of a pig preserved in the Martvili Museum may have had the same purpose and was placed on a standard or a wooden pole with the indentation on the side of the belly.

The cult of the pig or the boar is indicated by the fact that, in the sacrificial square of Vani Settlement dated to the VIII-VII centuries BC., four-legged terracotta figures of this animal with two-sided protomes were found [Lordkipanidze Ot. 1995: 6. Tab. 66/2, 4].

Images of a pig (boar) can be found in the hunting scenes engraved on the bronze belts of the VIII-VII centuries BC. (in Tlias Cemetery – tomb N76 (tab. III/1); in Samtrovo – tomb N276; in Trialeti – on the Cemetery of Maralin-Deresi; in Sagarejo – tomb N5) [Khidasheli m. 1982: Tab. IX, I, XI, XVII].

Among the stories presented on the belts, our special attention is drawn to the scene depicted on the belt found in tomb N211 of the Samtavro necropolis, on which the divine hunting of deer and goats by the trio of heroes is represented and a fantastic creature, which has the lower half of the body and the legs of a human, and the upper half of the body – with a bent upper limb and a head with leaf-like ears – of an animal (Table III/2). The belt was studied by M. Khidasheli and noted that the head of this fantastic creature is pig's or a boar's [Khidasheli M. 1982: 145. Tab. VII]. The creature has a wide-open mouth, a protruding tongue, an enlarged-pointed snout, and a round eye marked with a small circle. The legs, chest and head-neck of the figure are decorated with incised dots, and the body is decorated with coniferous ornaments. The image is placed horizontally, like all the animals on the belt, in a crouched position, indicating that the creature, once a man, is now transformed into an animal, and not vice versa, as all the human figures on the belt are positioned vertically. In our opinion, the moment of transformation of a person into an animal is recorded on the belt, and this hybrid or "fantastic creature" should be related to the work of Kirke – the myth about Kirke. As it is known, Kirke was a witch who lived on the island of Ayia. She was the daughter of Helios, sister of King Aetes of Colchis and Queen Pasiphae of Crete, aunt of Medea, ethnically Colchian. It has a rather important place in Homer's "Odyssey", and less in the stories about the Argonauts [Erkomaishvili M. 2002: 13]. Kirke had the divine ability to transform people into various animals using her own potions and magic wand. In

ancient literature, Kirke is mentioned for the first time in Homer's "Odyssey", where the author narrates the episode of the transformation of Odysseus' companions into pigs [Гомер: Одиссея X: 133-574], and it is the version that becomes the most popular, although it is already quite clear in Homer's "Odyssey" and later authors as well. It is mentioned that Kirke would turn people into other animals as well, especially wolves and lions [Erkomaishvili M. 2002: 15]. A comparison of this creature depicted on the belt of tomb N211 of the Samtavro with the images of a pig or a boar depicted on other belts of the same time (comp. Tab. III/2, "Fantastic creature" and Tab. III/1 image of a pig or a horse) and the sharp iconographic difference between them revealed, that the image is not a hybrid of man and pig, but of man and wolf-dog, because both on the belt N211 itself, as well as on other belts spread in the South Caucasus and on Kolchian bronze artifacts, the open-mouthed, tongue up and lop-eyed wolf-dogs or "fantastic animals" are iconographically very close to the "fantastic creature" depicted on the belt of the tomb N211 of Samtavro. It is worth noting that the hybrid creature – the so-called "lion-man" image, which is carved on a later monument – is found in Vani and on a gold shield ring dated to the beginning of the 5th century BC. (Tab. III/4). The item was studied by M. Lortkipanidze. He considered the seal to be a local legend and immediately connected the story to the myth about Kirke [Lortkipanidze M. 1975: 85-88].

In the myth of the Argonauts' expedition to Colchis, Apollonius of the island of Circe – When describing Ayia, he notes that Kirke lives there in isolation from humans and mentions the mixed-bodied creatures of humans and various animals which surrounded the witch when he was first seen by the Argonauts [Аполлоний Родосский 1964: 559-754]. The existing myths and legends about Kirke should have been as familiar and assimilated to the Colchians and the Georgian population as a whole, as the legends about Medea and Prometheus. It is also important that (according to R. Tsanova) comparing the functions of the Georgian animal goddesses (Dali, Tkashi Mafa) and Kirke, their typological similarity could be underlined: 1. Both live in isolation from people; 2. They rule the animal world; 3. There are witches and werewolves; 4. They establish an intimate relationship with distinguished hunters or heroes and give birth to famous sons; 5. They die. Therefore, in the scientific literature, a rather fundamental opinion has been expressed that it was the face of the archaic animal owner confirmed in Georgian life and beliefs that formed the basis of the legendary Kirke, connected to Colchis, in the formation of its mythical essence [Tsanava R. 1982: 134]. Thus, we consider it completely acceptable that the "fantastic creatures" caught in the magical circle of Kirke were depicted on the fine art monuments of the Georgian population already in the VIII-VII centuries BC. and it is possible that the composition of the direct metamorphosis (transformation into an animal) depicted on the girdle found in Samtavro necropolis N211 is even earlier among similar iconographic images associated with Kirke, because, as it is known, the earliest images of similar content and iconography in Greece could only be found on Attic black-figure lekythos dating from the end of the 6th century BC., and people transformed into animals from the 6th century BC. On the Etruscan urns of the 2nd century AD. [Erkomaishvili M. 2002. See References]. We think that the anthropomorphic-zoomorphic creature engraved on the belt found in Samtavro necropolis N211 is an image with content related to the witch of Kirke and its environment. It is also important that this type of images are almost always closely related to the theme of hunting – the episode of Circe with Homer on the island of Ayia begins with the deer hunting scene [Erkomaishvili M. 2002: 89].

In the ancient literature, there are reports about the localization of the island of Ayia, according to Uadres (Homer), Kirke is placed in the east – Colchis. According to another report (Hesiod), Circe lives in the west – in the land of the Tyrsenians (Etruscans), but he was moved there from Kolkheti in the direction of the sun's movement, exiled by his father Helios. Some authors assume the existence of two Kirkes in the West and the East at the same time [Erkomaishvili M. 2002: 42]. Therefore, there is an opinion about the connection of Kolchian Kirke with Etruria, which gives scientists a basis for researching

Etruscan-Georgian and European-Georgian relations in general.

It is worth noting that similar images of “fantastic animals” with wide-open mouth, tongue out and ears up are quite common in European materials and especially on Etruscan monuments (Table III/3), which, based on the relations and beliefs of the bronze culture spread in Georgia and contemporary European cultures. It indicates the connection of representations [Farmakovskiy F. 1916: 43-44; Khidasheli M. 1982: 124-126; Sulava N. 2010: 156] and what can be thought as a result of such migration and contacts. According to one of the hypotheses of migration of Kartvelian tribes to the Mediterranean, at the turn of the 3rd-2nd millennia BC, a part of the Caucasian tribes migrated from the Caucasus to Egeida. Then some of the exiled tribes had to move to Crete, and some to Italy [Gordeziani R. 1999: 43]. Thus, it is possible that the myth of Circe, in some respects, reflects the image of real migrations. If we share this hypothesis, – the beginning of the 2nd millennium BC should be interesting, as the Trialeti cup dates back to the 28th century BC, on which there is depicted the ritual procession of the earliest hybrid creatures – wolf-men, going to the goddess sitting on the throne, and they are considered “wolf people” [Berishvili M., Skhirtladze Z. 1984: 133-153]. As for the earliest image of a pig (boar), it also dates back to the beginning of the 2nd millennium BC. – it is a miniature statue of a pig or a piglet made of Egyptian blue faience, which was found in the Middle Bronze Age Tsitsamuri kurgan N13. It is dated back to the 18th century BC. [Sadradze V. 1993: 56, 66. Tab. 37/5].

The statue of a pig preserved in the Martvili Museum is decorated on both sides with windowed triangles with their tips pointing towards each other (tab. I/1), which are inlaid with a vitreous substance – this is considered a characteristic artistic technique of that era – VIII-VII BC. [Sulava N., Kalandadze N. 2005: 13]. It should also be noted that the bodies of boars or pigs on the bronze belts of the same age are in most cases decorated with the same, but graphically executed, rows of triangles stuck to each other with their tips [Khidasheli M. 1982: Tab. IX, I, XI, XVII]. The triangle, in addition to being a symbol of male (with the tip up) and female (with the tip down) beginning, is also known to be related to the theme of agriculture, it can also be a sign of rain [Urushadze N. 1988: 51]. If we take into account the fact that the statue is strongly phallic, then the statue of a pig decorated with triangles can be considered as a symbol of both animal reproduction and plant fertility.

Thus, the bronze statue of a pig exhibited in Martvili Museum of Local Lore is not only a very significant and interesting sample of small plastic, but also important as it has a cult purpose, and it also allowed us to discuss the cult of the pig in Georgia.

BIBLIOGRAPHY:

1. Abakelia N. Symbol and Ritual in Georgian Culture. Tbilisi 1997. (In Geo)
2. Abakelia N. Traces of mystery religions in the Georgian mytho-ritual system – Near Eastern collection XIV,. Tbilisi 2011, pp. 47-61. (In Geo)
3. Apakidze A., Gobejishvili G., Kalandadze A., Lomtadze G. 1955: Mtskheta, archaeological research – the results of the search (ed. G. Chubinashvili), vol. I. Tbilisi 1955, pp. 1-253. (In Geo)
4. Apakidze A., Nikolaishvili V., Kifiani G., Sikharulidze A., Gyunashvili G., Gavasheli E., Glonti N., Kapanadze M. Narekvavi, I. Tbilisi 1999. (In Geo)
5. Berishvili M., Skhirtladze Z. To understand the narrative images of the Trialeti silver cup – Proceedings of the Kakheti Archaeological Expedition VI. Tbilisi 1971, pp. 133-153. (In Geo)
6. Braund D., Javakhishvili k., Nemsadze G. Treasures from Qekkeri, elite tombs from Caucasian Iberia in the Roman period 200-250 AD. Tbilisi 2009. (In Geo)

7. Gagoshidze I. Georgia and "Greek-Persian" ships. Iberia-Kolkheti – archaeological-historical researches of classical and early medieval period of Georgia, (G. Gamkrelidze.). Tbilisi 2009, pp. 14-19. (In Geo)
8. Gagoshidze I., Gagoshidze G. 2014: Silver Cup from Cheremiskhevi, Journal of the National Museum of Georgia, V (50-B). Tbilisi 2014, pp. 341-350. (In Geo)
9. Gogochuri G., Berdzenishvili I. Takhi/Pig Cult in Georgian Archeology and Ethnoculture – “Moambe” of the National Museum of Georgia, V (50-B). Tbilisi 2014, pp. 10-37. (In Geo)
10. Gordeziani R. Argonauts, BMS, Logos. Tbilisi 1999. (In Geo)
11. Erkomaishvili M. The Kirke Myth and its Interpretation in Ancient Literature. Tbilisi 2002. (In Geo)
12. Kerami K. Gods, Monsters and Scientists. Tbilisi 1972. (In Geo)
13. Lortkipanidze M. Kolkheti V-III centuries B.C. Printing-seals. Tbilisi 1975. (In Geo)
14. Lortkipanidze Ot. City of Vani. Vani, I (ed. Ot. Lortkipanidze). Tbilisi 1972, pp. 7-42. (In Geo)
15. Lortkipanidze Ot. Vani "Okhromravali" is the oldest religious center of Kolkheti. Tbilisi 1995. (In Geo)
16. Maisuradze B., Pantskhava L. 1984: The chapel of Shilda. Tbilisi 1984. (In Geo)
17. Makalatia S. Jege-Misaroni Cult in Ancient Georgia. Tbilisi 1938. (In Geo)
18. Mshvildadze M. Rome and Eastern Religions. I-III centuries AD. Tbilisi 2005. (In Geo)
19. Nemsadze G. 1964-1966 by the archaeological expedition of Chekeri. Results of the conducted work. SSMAE, (ed. Al. Javakhishvili). Tbilisi 1969, pp. 45-57. (In Geo)
20. Nikolaishvili V., Shatberashvili V. Skhalti settlement and cemetery. Baku-Tbilisi-Ceyhan South Caucasus Pipeline and Archaeology in Georgia (ed. G. Gamkrelidze). Tbilisi 2010, pp. 432-433. (In Geo)
21. Ramishvili R. New archaeological discoveries in the Aragvi valley, “Dzeglis Megobari”, N39. (ed. Ot. Lortkipanidze). Tbilisi 1975, pp. 7-15. (In Geo)
22. Ramishvili K. Hunting scenes on Aragvispiri silver statues – Searches, N3, Journal of the Archaeological Research Center of the Georgian Academy of Sciences (Ot. Lortkifanidze ed.). Tbilisi 1999, pp. 71-75. (In Geo)
23. Sulava N. 2010: On the spread of “fantastic” animal images on bronze objects, Searches in Georgian Archaeology, N19. Tbilisi 2020, pp. 154-157.
24. Sulava N., Kalandadze N. Archaeological and technological study of some supporting artifacts of the Late Bronze Age chronology (semi-circular absinthes, quamil axes, standards according to the materials of Samtavro and Brillli cemetery), Academy, N6-7. Tbilisi 2005. (In Geo)
25. Sulava N., Agapishvili T., Pataridze M., Chagelishvili R., Bukhsianidze M., Gogashvili D., Koridze I., Mamardashvili G., Bakradze I., Kirtadze N., Surmava N., Khelaia T., Kalandia T. The Martvili Museum of Local Lore. Tbilisi 2014. (In Geo)
26. Putkaradze T. Introduction to Georgian Studies. Tbilisi 2014. (In Geo)
27. Kobalia A. Megrelian dictionary. Tbilisi 2010. (In Geo)
28. Tsanava R. The Mythical Face of Kirke and Georgian Hunting Deities. Georgian folklore, XII, Tbilisi 1982, pp. 117-136. (In Geo)
29. Chilashvili L. The Ancient Georgian Inscriptions of Nekresi and Issues in the History of Georgian Writing. Tbilisi 2004. (In Geo)
30. Chkonia An. Gold jewelry from the village of Vani. Vani, Vol. VI. (ed. Ot. Lortkipanidze). Tbilisi 1981.

31. Khidasheli M. Graphic Art of Central Transcaucasia in the Early Iron Age. Tbilisi 1982.
32. Apollonius of Rhodes 1964: Argonautics, IV G. Tsereteli's translation. Tbilisi 1964. (In Russ.)
33. Abakelia N. Myth and Ritual in Western Georgia. Tbilisi 1991. (In Russ.)
34. Vekua A. Fauna of Eastern Georgia in the Eneolithic based on the materials of the Arukhlo settlement (VI-IV millennium BC). Man and its environment, (ed. T. Chubinashvili). Tbilisi 1984, სტ. 91-122. (In Russ.)
35. Homer: Odyssey X: 133-574. (In Russ.)
36. Lortkipanidze Ot., Puturidze R., Matiashvili N., Kvirkvelia G., Chkonია A., Pirtskhalava M., Kipiani G., Inauri G. Archaeological investigations of the Van settlement, PAI in 1987. Tbilisi 1995. (In Russ.)
37. Lukonin V.G. Culture of Sasanian Iran. Moscow 1969. (In Russ.)
38. Machabeli K. Late Antique Toreutics of Georgia. Tbilisi 1976. (In Russ.)
39. Nikulina. Art of Ionia and Achaemenid Iran. Moscow 1994. (In Russ.)
40. Urushadze N. Ancient Georgian plastic art. Tbilisi 1988. (In Russ.)
41. Sadradze V. Archaeological Sites of Mtskheta the Great, Middle Bronze Age. Issues of chronopodia and periodization of the Shida Kartli ramyats. Tbilisi 1993. (In Russ.)
42. Farmakovsky F. Archaic period in Russia, MAP, no. 34. Moscow 1916. (In Russ.)
43. Fry R. The Legacy of Iran. Moscow 1972. (In Russ.)
44. Boardman J. Greek gems and finger rings, Early Bronze A to Age to Late Classical. London 1970.
45. Furtwangler A., Gagoshidze I., Lohr H., Ludwig N. Iberia and Rome – The excavations of the palace at Dedoplis Gora and the Roman influence in the Caucasian Kingdom of Iberia. Langenweibbach 2008.

DESCRIPTION OF TABLES:

Tab. I-1. Pig statue (profile), bronze, VIII-VII centuries BC. From the the Martvili Museum of Local Lore.

Tab. I-2. The same sculpture from the side of the abdomen.

Tab. I-3. The same statue in Anfas.

Tab. I-4. Pig statue, bronze, BC year VI-V centuries. Narekvavi, # 41 tomb.

Tab. I-5. Cross-legged pendant figure of boar, gold, Armaziskhevi, Tomb #6.

Tab. I-6. Bracelet decorated with sculptural images of boar, gold, V century BC, Vani, Burial #11.

Tab. I-7. Diadem with scene of attack of lions and boar, gold, V-IV centuries BC. Vani, tomb #6.

Tab. I-8. Signet ring, Farakiani, silver, BC. year Second half of the 4th century, Van, # 19 luxurious tomb.

Tab. II-1. Relief head of boar on the base of a silver bowl, VI-VII centuries AD. Cheremiskhevi, accidental discovery.

Tab. II-2. A gilded cross on the bottom of the Chaliskhevi.

Tab. II-3. The scene of the hunting of boars on the silver jar, III century AD. Aragvispiri, # 13 tomb.

Tab. II-4. The scene of boar and dog fights on the bottom of a silver pinak, III century AD. Zguder, # 2 wooden sarcophagus.

Tab. II-5, 6. Boars hunting scenes on bone plates from Dedoplis Gori, I century AD.

Tab. II-7. Two tombs buried parallel to each other, Late Hellenistic tombs, undisturbed.

Tab. III-1. A scene of a divine hunt for stags and deer on the Bronze Belt, 2nd century VIII-VII centuries BC. Tlia Cemetery, tomb # 76.

Tab. III-2. "Fantastic creature" and the scene of the divine hunting of deer and goats by the trio of heroes, year VIII-VII centuries BC. Samtavro necropolis, Tomb # 211.

Tab. III-3. "Fantastic animal" image on Etruscan shields, VIII-VII centuries BC..

Tab. III-4. The image of boar on a silver ring shield, IV century BC. Vani, tomb #19.

TAB. I

1

2

3

4

5

6

7

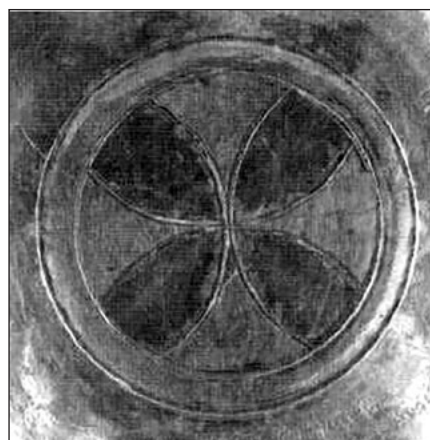

8

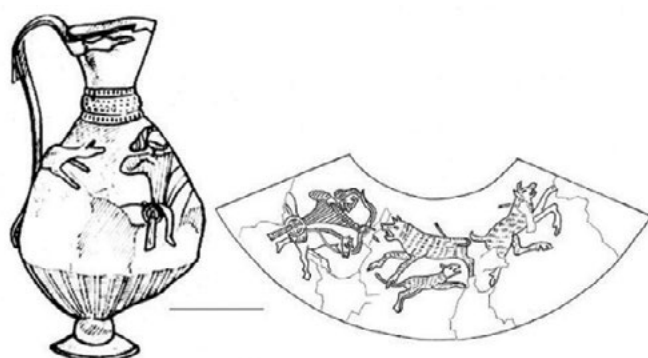
TAB. II

1

2

3

4

5

6

7

TAB. III

1

2

3

4

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

СТАТУЯ СВИНЬИ ИЗ КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ В МАРТВИЛИ

Кетеван Рамишвили

Доктор археологии; Научный сотрудник Грузинского национального музея

АБСТРАКТ

Выдающимся представителем колхидского художественного производства является бронзовая фигура свиньи (VIII-VII вв. до н.э.) из краеведческого музея г. Мартвили. Статья посвящена комплексному изучению этого уникального памятника и обсуждению культа свиньи (кабана) в дохристианской Грузии. Статуя выделяется экспрессивным пластическим решением, с четким фаллическим характером. Исследование включает в себя сравнительный анализ археологических, этнологических и иконографических материалов, который подтверждает широкое распространение культа свиньи в дохристианской Грузии и его тесную связь с культом Великой Матери, с ритуалами плодородия и очищения. Уделено внимание аналогичным материалам, обнаруженным в Грузии – на археологических памятниках Вани, Нареквави, Армазисхеви, Арагвиспири, Згудера и др., где изображения свиньи связаны с религиозно-ритуальными практиками и митраизмом. В статье рассмотрен генезис культа свиньи, его связь с колхидско-греческой мифологией (миф о Кирке) и последующая трансформация в христианскую эру. Исследование подтверждает мнение, что фигура из Мартвили являлась элементом культового штандарта и была изготовлена в местной мастерской, она выражает синтез особенностей культуры Колхиды и восточнотурецких традиции.

Среди многих наиинтереснейших экспонатов краеведческого музея в Мартвили присутствует и красочная коллекция колхских художественно оформленных бронзовых предметов, в которых ярко выделяются маленькие по размеру зооморфные фигурки. Среди изображений быка, волка,

представителя кошачьих и свиньи нас особенно интересует последний.

Статуя свиньи случайно обнаружена в Мухурчи (Мартвильский район). Она довольно крупная, изготовлена из бронзы, с длинным, чуть приплюснутым с боков монолитным туловищем, четырьмя короткими и плотными лапами и массивной головой и шеей, вдоль всей спины следует едва заметная грань (таб. I/1). Фигура статична, но ей придают экспрессивность широко открытый рот, в нем крупная пластичная масса, представляющая язык, широкие уши, спадающие на мелкие, глубоко посаженные глазки и крупные ноздри на прямоугольном рыле (таб. I/3). Фигура свиньи явно фаллична – ее фаллос, длиной 2 см. вытянут в сторону живота, где прослеживается четкое прямоугольное углубление (таб. I/2). Обе стороны фигуры инкрустированы обращенными концами друг к другу треугольниками, заполненными стеклообразным веществом (таб. I/1). Изначально сломанную статую склеили в музее Мартвили, трещины на голове, спине и крупе заметны и сейчас. Фигура повреждена – с одной стороны обломаны нижние части передней и задней лап, также отломлены кончики хвоста и рыла. Оставшаяся часть хвоста короткая, треугольной формы. Статуя была покрыта патиной, в наши дни она очищена и законсервирована. Длина фигуры – 9 см. высота – 3.5 см., датируется VIII-VII вв. до н.э. [Сулава Н. и др... 2014: 38].

Самый большой приплод среди домашнего скота был у свиньи, вероятно поэтому ее округлое тело считалось символом плодородия, хотя есть и другие пояснения – согласно Плутарху, свинье поклоняются по той причине, что она первой среди всех оставила борозду на почве и научила пахать плугом. Свинья (кабан) = сакральное животное, связанное с землей и небесами, а также с культом Великой Матери – вегетативным и животным плодородием, также является психопомпом, еще – жертвенным животным в ритуалах, связанных с плодородием и очищением, а в мифах – оружие, с помощью которого происходит жертвоприношение [Эркомаишвили М. 2002: 83].

Согласно археологическим и этнологическим материалам, культ свиньи (кабана) в дохристианскую эпоху был широко распространен по всей Грузии. С приходом христианства изображения свиньи практически пропадают, но народная религиозная память сохранила связанные с этим культом ритуалы.

Грузинская этнология показывает, что свинья является животным, приносящим рост семьи, богатства и благополучия, она связана с божеством – хранителем семьи и может приносить только благо [Гогочури Г., Бердзенишвили И. 2014: 22]. Свинья (кабан), как зооморфный тотем, в космогоническом плане связана с солнцем и луной, в роли символа солнца она олицетворяет мужское начало, а связанная с луной белая свинья (кабан) – женское.

Интересно, что в том же Мартвильском районе, где была обнаружена эта статуя свиньи, стоит прекрасный храм успения Богородицы Мартвили-Чкондиди. Чкондиди был древнейшим языческим религиозным центром. Есть сведения, что там, на месте христианского храма, на вершине большого холма был дуб, к которому была привязана чугунная человекообразная статуя божества-хранителя семьи, благополучия и достатка – Капуниа (Квапуниа) с раскрытым ртом, и этому идолу приносили в жертву единственных детей в семье еще в младенчестве. Жертву голосованием выбирали на собрании жрецов – Чкоиндаров в «тутас дга» – день луны – понедельник, затем в день «сабатон» – субботу родители в честь избранника божества проводили большое застолье, а в «бжас дга» – воскресенье, день солнца, везли жертву на богато украшенной колеснице к дубу, где мать клала в открытый рот Капуниа младенца и проводила ритуал жертвоприношения. В I в. н. э., проповедуя христианство на территории Самегрело, Андрей Первозванный, придя в Мартвили, разбил идол Капуниа, срубил его священный дуб, на месте которого воздвиг крест, а жертвенных младенцев заменил на свиней. Позже из этого же дуба на том месте возвели церковь Андрея Первозванного, а в VII в. – Мартвили-Чкондидский храм, трапезная которого была

построена над корнями того самого дуба [Путкарадзе Т. 2014: 179]. В наши дни не подтверждены факты жертвоприношения свиней в храме Мартвили, но сохраняется праздник Капуниоба, который проводится за 16 дней до Великого Поста, в четверг за неделю до масленицы, и на этом празднике забивают свинью на имя Окапуне-Капуниа, а ее кровь проливают на землю [Кобалиа А. 2010: 354].

Признаки свиньи (кабана), как тотема-символа мужского начала и обожествленного животного в фаллических культах, отражаются и в додгимирис хвама – ритуале сегодняшней Самегрело, во время этой молитвы жертвенное мясо, которое должны в большом количестве потреблять женщины ради повышения плодородия и рождения сильных и воинственных детей, кладут в дупло дуба [Абакелиа Н. 1997: 88].

В календарном цикле грузинских праздников свинья тесно связана с Рождеством. В это время проводятся многочисленные ритуалы магического характера, которые должны помогать здоровью, плодородию, защите от сил зла и будущему благополучию. На сакральную и жертвенную роль свиньи указывает и ее участие в ритуалах, связанных с самых священных местах – у домашнего очага, в марани (винном погребе) и в кузнице [Абакелиа Н. 1997: 79]. Нас интересуют ритуалы в канун Нового года: каланда в Гурии и Рача-Лечхуми и шешхуам-шешхуами в Сванети, которые связаны с размножением свиней, о чем и просили божество Басили, которое, согласно молитвам, являлось покровителем этого процесса. С другой стороны жертвоприношения пирожков со свиной рулькой и свиного фаллоса этому божеству указывает на покровительство Басили именно половому размножению [Хидашели М. 1982: 84], а одним из зооморфных его облики была как раз свинья. Вечером глава семьи вел в марани ее членов с зажжёнными свечами, несли с собой поднос с винным кувшином, свиной головой и хачапури. Глава семьи молился над винным мехом, отпивал вина, закусывал мясом и хачапури, потом ему подражали остальные, после чего начинались кличи агуна, а ведущий ритуала бил в такт свиной головой о давилку [Абакелиа Н. 1997: 89-90]. В Самегрело свинья использовалась в ритуале хехунджаба, который проходил 31 декабря и был связан с кузнечным ремеслом. Обязательным жертвенным животным в этот день была свинья, а ритуал обязательно проводился возле закопанных в землю винных сосудов-квеври в кузнице [Абакелиа Н. 1997: 81-82].

В Грузии в христианскую эпоху, как правило, свинью в жертву не приносят, но исключением можно считать Некреси (Кахети), где археологически были подтверждены сильные языческие и зороастрические центры [Чилашвили И. 2004: 10], и в современных церквях там есть традиция жертвоприношения свиньи, связанное с праздниками весеннего и зимнего циклов, оно считается аномальной языческой традицией жителей Шилди [Абакелиа Н. 1997: 80]. В Шилда эта традиция, вероятно, очень древняя, т.к. среди обнаруженных в молельне XIV-XII вв. до н.э. фигурок животных найдена и бронзовая фигурка жертвенной свиньи (кабана) [Маисурадзе Б., Панцхава И. 1984: 19, 90, таб. XXIV/5; таб. XXV/8]. Во время языческих ритуалов в Грузии особое значение придавалось свиной голове, считалось что как раз в голове хранится ее сила размножения. В то же время, в Иране, кабан считался инкарнацией божества Веретрагна, а кабанья голова – известный зороастрийский символ [Гагошидзе Ю., Гагошидзе Г. 2014: 343]. Интересно, что на дне случайно обнаруженной в Черемисхеви (Кахети) позднесасанидской серебрянной чаши VI-VII вв. н.э. изображена обрамленная двойной окружностью рельефная кабанья голова, повернутая в профиль вправо, а внешняя часть этой же чаши полностью покрыта рельефной композицией с изображением сбора винограда, где, вместе с увешанной виноградом лозой изображено двое мужчин-сборщиков, пять птиц (две из которых клюют гроздь), три лисицы и один заяц (таб. II/1). Чаша из Черемисхеви и ее орнамент относятся к сасанидской культуре, но отличается от остальных чаш одной важной деталью – на дне кубка, в самом центре, выпукло изображен по-

золоченный крест с равными перекладинами, вписанный в медальон, обрамленный двойной окружностью (таб. II/2). В научной литературе принято считать, что этот прекрасный образец сасанидской торевтики был заказан богатым христианином [Гагошидзе Ю., Гагошидзе Г. 2014: 341-345]. Следовательно, раз уж на этом предмете сосуществуют сасанидская и христианская символы, то можно считать, что в христианской церкви приносили в жертву свиней. Как видно, в Некреси традиции языческого и сасанидского свиного жертвоприношения переплелись друг с другом и до сих пор сохраняются там в виде пережитка, который связывают с конкретным чудом. Согласно легенде, в Рождество большое персидское войско осадило Некресскую церковь, и в борьбе не на жизнь, а на смерть, храбрые защитники додумались выпустить на врага израненных свиней. Грузины открыли крепостные ворота и стадо сходящих с ума от боли свиней ринулось на врага, ошеломляя его, а грузины добились персов. С тех пор в Рождество начинается праздник Некресоба, длящийся неделю, в который в церквях приносят в жертву свиней, что никого не удивляет – «тут страна Господня и полнота его».

Свинью приносили в жертву и в праздник Мирсоба в Самегрело, а наряду – во всей Западной Грузии. В этот праздник, в четверг, глава семьи брал свинью за задние лапы и, под аккомпанемент ее визгов, обносил свинью вокруг очага, произносил молитвы во благо семьи и в защиту от дурного глаза, а в конце свинью забивали [Абакелиа Н. 1997: 92-93]. В обед хозяйка готовила два круглых пирога и два варенных яйца на человека, члены семьи клали этот провиант на глаза и просили у Мирсы зрение [Абакелиа Н. 1991: 23]. С Макалатиа связывал Мирсу с Митрой, в Мирса оба видел аналогичные представления митраизма и считал его предшественником культа св. Георгия [Макалатиа С. 1938]. В Западной Грузии подтверждено существование ритуала «джеге-мисарони» или же «джеге-моисари», в котором можно разглядеть следы поклонения Митре, «появившиеся из римских мистерий, пропитанных персидскими верованиями» [Абакелиа Н. 2011:59].

Известно, что митраизм широко был распространен в Грузии, особенно в первые века нашей эры. Основным животным воинственного бога солнца, света и справедливости, наряду с быком, конем, собакой, змеей, вороном и петухом, был кабан, занимавший среди этих зверей особое место, т.к. своими клыками помогал Митре в бою со злом [Мшвиладзе М. 2003: 97-99].

О распространении культа Митры в Грузии и слиянии его с местными культами солнца и коня свидетельствует группа местных археологических материалов позднеаримского времени, II-III вв. н.э. – серебряные сосуды с изображением стоящего на дыбах коня перед капищем на дне. Подобный сосуд, наряду с находками в Армазисхеви, Бори и Згудери, была обнаружена и неподалеку от Жинвали, в гробнице №13 в Арагвиспири [Рамишвили Р. 1975: 7-15], где также найдены два кубка, на которых изображены сцены конной охоты знатного лучника [Рамишвили Р. 1975:10], на одном иберийский дворянин охотится на оленей, а на другой – на кабанов (таб. II/3). Эти сюжеты композиционно и иконографически похожи на сцены охоты с фрески II в. н.э. в Дуре-Европисе, где конный лучник – охотник Митра также охотится на оленей и кабанов [Фрай Р.1972: илл. 101]. Стоит отметить, что сосуды из Арагвиспири генетически не связаны с сасанидской торевтикой как раз из-за своих изображений, поэтому их считают изделиями местного производства и датируют 50-ми годами III в. н.э. [Рамишвили К. 1999: 72]. В Грузии позднеаримского времени, несмотря на сильное ахеменидское и парфянское влияние, искусство в многих своих проявлениях, как видно, развивалось собственным, весьма самобытным путем [Рамишвили К. 1999: 74]. Не стоит исключать, что кавказский регион при динамической манере изображения сцен охоты испытывал влияние из ближневосточных центров, допустим из Сирии, где аналогичные сюжеты были распространены, особенно в позднеассирийскую эпоху [Керам К. 1972: 236], но сирийские или ахеменидо-парфянские сцены охоты не копируются в Восточной Грузии вслепую, напротив – здешние сцены очень

искусны, под сильным влиянием местного первоисточника, поэтому и изображения на сосудах из Арагвиспири носят отличительные, местные черты по сравнению с теми же фресками Дура-Европиса, хотя тут налицо слияние и взаимное влияние местной и сирийско-парфянской традиции, в котором далеко не последнюю роль играла распространение митраизма с Востока в Грузии.

Охота пеших и конных людей на кабана выгравирована также на костяных пластинках I в. н.э., обнаруженных в Дедоплисгора [Гагошидзе 2008: 88-103, таб. 36/50, 51,53; таб. 37/59]. Эти предметы местного производства и на них представлена грузинская гравировка, в которой собраны и сохранены ахеменидские и греческие традиции [Гагошидзе Ю. 2009: 17, таб. II/16].

Очень выразительная сцена схватки кабана с собакой (обе фигуры позолочены) представлена на дне серебряного блюда с волнистыми канелюрами (таб. II/4) из Згудери [Немсадзе Г. 1969: таб. III/2], которое принято считать предметом местного производства под влиянием римской и малоазиатской торевтики, а кабана связывают с иранским божеством Веретрагной [Мачабели К. 1976: 89]. Обнаружено блюдо в деревянном саркофаге №2, а ее датировкой был весьма убедительно представлен 250 г. н.э [Браунд Д. 2009: 14, 54]. Стоит отметить, что в сасанидской торевтике подобные композиции не встречаются.

Сасанидская иконография, как известно, появилась в Иране не ранее 70ых годов III в. [Луконин В. 1969: 97], исходя из чего можно полагать, что на блюде из Згудери изображен не сасанидский Веретрагна, а митраистический религиозно-ритуальный сюжет, т.к. и собака и кабан были животными-спутниками Митры.

В гробнице №6 в Армазисхеви обнаружена миниатюрная золотая фигура-подвеска в виде коленопреклонной свиньи (таб. I/5), которая, скорее всего, была амулетом, что еще раз подтверждает связь кабана с религиозным культом и его символическое значение [Апакидзе А. и др.. 1955: 70. таб. VI изобр. 3, таб. XVI изобр. 36]. О распространении культа свиньи или кабана в Грузии говорят также факты ритуального захоронения свиней в погребениях позднеэллинистической эпохи, напр. в сельбище Шеуповари (таб. II/7), где с почестями захоронены параллельно друг другу два кабана [Гогочури Г., Бердзенишвили И. 2014: 12].

О культовой роли свиньи говорят также два свиных скелета, найденных у алтаря при раскопках сельбища III в. до н.э. возле деревни Сакдриони, неподалеку от Цалки [Нариманишвили Г. 2011: 118, 120]. Свиные кости, как часть подношения, были обнаружены практически возле всех погребении могильника Схалти в районе Тетрицкаро [Николаишвили В., Шатберашвили В. 2010: 432-433]. Жертвоприношение поросят подтверждено на двугорье Арадети, где обнаружены захоронения поросят женского пола, считается, что в VI-IV вв. до н.э. там был важный дохристианский культовый центр [Гагошидзе Ю. 1999: 58].

Значительным аргументом в пользу ритуальной роли кабана является кольцо с серебряной печаткой, на которой изображен кабан, обнаруженное в погребении №19 в Вани (вторая половина IV в. до н.э. [Лордкипанидзе и др. 1995: 96, таб. 181-182]. Щиток-инталио этого кольца слегка продолговатый, с закругленными краями, обод – круглый в срезе, слегка расширяется возле печатки и непосредственно присоединен к ней (таб. I/8). Изображение кабана выполнено в линейно-декоративной манере, у зверя открыта пасть и уши торчком, хорошо заметен большой, овальный глаз, грудь и круа акцентированы объёмными формами, задние лапы согнуты, а передние – вытянуты вперед. Графичность изображения усиливается контуром вокруг силуэта животного, выполненным из золота. Кольцо выполнено в нестандартной технике, его видел Джон Бордман и заявил, что не встречал аналогичной (за эту информацию благодарим Д. Качарава). Фигура кабана, вероятно, была вырезана резцом, не очень глубоко, четко и с разными нажимами.

Работа выполнена мастерски, с использованием нескольких резцов – бронзовая игла для контура, широколезвийный резец для больших форм (грудь, круп), также маленькое лезвие для

окончательной обработки щетины и шерсти, также, как формы глаз. Фон изображения не очень сильно отполирован.

По классификации Д. Бордмана, кольцо относится к VII типу, датированному IV в. до н.э. [Бордман 1970: 213, изобр. 217]. Точной аналогии кабана с этого кольца мы нигде не смогли найти, хотя изображение кабанов было важной темой греческой глиптики. Они являлись символом благополучия и достатка, были животными, приносящими победу и связывались с Деметрой, Аресом, Атлантом и другими божествами. Известна мраморная статуя кабана IV в. до н.э. из храма Деметры на Лемносе, фрагмент кабаньей головы того же периода, изготовленный либо Скопасом, либо его учениками с фронтона храма Афины в Тегее, которые являлись источником вдохновения для переноса и интерпретации в глиптике. Изображение на кольце из Вани в чем-то похоже на восточногреческие изображения кабанов, вырезанных на двух скарабеех из халцедона, датированные IV в. до н.э. [Никиulina 1994: 38, 183, илл. 180-181], хотя присутствуют и существенные различия. В первую очередь стоит отметить, что на греческих геммах кабаны изображены бегущими, а на кольце из Вани изображение статично, на греческих образцах щетина изображена намеком на параллельные линии, а на теле не различается шерсть, а на ванском – щетина, состоящая из чеканных параллельных линий, а туловище покрыто шерстью, переданной короткими чеканными рядами штрихов. Отличается и моделирование хвоста, ушей и рыла, а также изображение из Вани заполняет пространство, а на греческих скарабеех – только центральную часть. Своим графическо-декоративным стилем и некоторыми деталями (манерой передачи щетины) изображение кабана на печатке кольца из Вани напоминает обнаруженные там же золотые изделия с изображениями кабанов. Например в могиле №6 в Вани обнаружена диадема конца V – начала VI вв. до н.э., на которой изображена сцена нападения львов на кабана (таб. 1/7). В сюжете, композиции и стиле исполнения прослеживается влияние восточногреческого, а конкретнее – ионийского искусства [Лорткипанидзе От. 1972: 14, сх. 39, изобр. 38], хотя среди известных памятников прямой аналогии этой диадемы не найдено, поэтому считается, что распространение диадем подобной формы и украшения ограничено было территорией Колхети [Чкония Ан. 1981: 14-14, таб. 2/2]. Изображением кабана украшен также золотой браслет V в. до н.э., обнаруженный в могиле №11 в Вани (таб. 1/6), отлитый вместе с кабаньими фигурами, напоминающими бронзовые изображения кабанов из Ирана и Малой Азии, хотя прослеживаются отличия в ушах и, что для нас особо интересно, манерой передачи щетины, чем они напоминают кабана с кольца из Вани. Надо отметить, что в той же могиле найдены серебряные подвески, точь в точь повторяющие кабаньи фигуры с этого вогнутого браслета, являющегося, как и диадема с кабаном, продуктом местного производства [Лорткипанидзе От. 1972: 19].

Изображение кабана на кольце из Вани графическо-декоративным стилем исполнения и иконографией генетически связано с более ранними предметами колхской бронзовой культуры, на которых изображены в том же стиле разные животные с ушами торчком и открытыми ртами.

Можно заявить, что кольцо из Вани представляет из себя предмет местного производства IV в. до н.э., который, с одной стороны, связан с ювелирными предметами с изображением кабана, найденными в Вани, а с другой – с изображениями на более ранних местных артефактах (имеются в виду гравюры животных на колхских бронзовых изделиях и южнокавказских бронзовых поясах), также немаловажно, что мастер хорошо разбирался в восточногреческих традициях глиптики. Местное производство кольца подтверждается уникальной техникой исполнения, которая по времени (V-IV вв. до н.э.) совпадает с расцветом колхской глиптики. По нашему мнению, это кольцо было печатью-символом статуса владельца при жизни, изготовленной в местной мастерской колхским ювелиром, а сюжеты на печатке связаны с культами, распространенными в Колхети [Лорткипанидзе М. 1975: 111].

Интересно, что у покойного в этой могиле на том же пальце, помимо кольца с кабаном, было

и второе, с изображением птицы на печатке. Изображение кабана должно было наполнить покойного жизненной энергией и, вместе с птицей, должно было защищать его душу в заупокойном мире. Известно, что не только изображения, но и кости свиньи (кабана) были хранителями-защитниками души усопшего. Еще в эпоху Мустье кабаньи клыки использовались, как амулеты, а после перехода людей на производственную промышленность, с одомашниванием свиньи, ее кости часто встречаются в погребениях (напр. в сельбище Арухло VI-V тысяч. до н.э.) [Векуа А. 1984: 95], также в могильниках часто встречаются продырявленные фаланги поросят или свиней, напр. в мцхетских погребениях XI-V вв. до н.э. [Апакидзе А. и др. 1999: 23, 40, 64-65; 93; Николаишвили, Гавашели 2007: 38-40]. Этнологические материалы подтверждают, что защитная и целебная функции также приписывались пяточку, клыкам, лодыжкам, салу и, в особенности, щетине [Гогочури Г., Бердзенишвили И. 2014: 21-22, там же см. лит-ру].

Маленькая фигурка свиньи, похожая на скульптуру из музея Мартвили, обнаружена в могиле №41 погребения VI-V вв. до н.э. в Нареквави. Скульптура выполнена в довольно реалистичной манере (таб. I/4), с массивным туловищем, четырьмя короткими лапами (задние согнуты), также у нее четко выраженное рыло, уши торчком и короткий, задранный хвост. Фигура в середине продырявлена, также есть поперечное углубление на спине. По всей видимости, эта фигура была навершием штандарта для культовых ритуалов [Апакидзе А. и др. 1999: 11, 115. таб. XXXIV/453], чем, с учетом данной параллели, могла быть и фигура из музея в Мартвили, которую могли насадить на штандарт или древко, с углублением со стороны брюха.

На культ кабана или свиньи намекает также обнаружение терракотовых двусторонних четырехлапых фигур этих животных на алтарной площади VIII-VII вв. в Вани [Лорткипанидзе От. 1995: 6. таб. 66/2, 4].

Изображения свиньи (кабана) встречаются и в выгравированных на бронзовых поясах VIII-VII вв. до н.э. сценах охоты (Могила №76 погребения Тлиа (таб. III/1);

могила №276 могильника Самтавро; могильник Маралин-Дереси в Триалети; могила №5 в Сагареджо)[Хидашели М. 1982: таб. IX, I, XI, XVII].

Среди сюжетов, представленных на поясах, особое внимание привлекает сцена на поясе из могилы №211 в Самтавро, на которой изображена божественная охота троицы персонажей на оленей и коз, а также фантастическое создание, у которого ниже пояса человеческая фигура, а выше животная, с согнутой конечностью и листовидными ушами (таб. III/2). Согласно М. Хидашели, голова эта либо свиная, либо кабанья [Хидашели М. 1982: 145. таб. VII]. У создания широко открытая пасть, высунутый язык, утолщенный и заостренный пятак и круглый, выраженный маленьким кругом, глаз. Ноги, грудь и шея с головой украшены точками, а тулово – хвойным орнаментом. Изображение, как и животные на этом поясе, расположено горизонтально, что указывает на то, что это создание было раньше человеком и превращено в зверя, а не наоборот, т.к. люди изображены в вертикальном положении. По нашему мнению, на поясе изображен момент превращения, это гибридное фантастическое создание же должно быть связано с колдовством Кирке – волшебнице, живущей на острове Эя, дочери Гелиоса, сестре царя Колхети Айета и царицы Крита Пасифаи, тете Медеи, этнической колхке. Ей уделяется достаточное внимание в «Одиссее» Гомера, чуть меньшее – в мифах про аргонавтов [Эркомаишвили М. 2002: 13]. Божественной способностью Кирке было превращение людей в животных с помощью волшебного жезла и зелий собственного изготовления. В античной литературе Кирке впервые встречается в Одиссее, где Гомер рассказывает о превращении чародейкой спутников Одиссея в свиней [Гомер: Одиссея X, 133-574], и эта версия стала самой популярной, хотя уже у Гомера, а также и в более поздних произведениях указывается, что Кирке превращала людей и в других животных, особенно в волков и львов [Эркомаишвили М. 2002: 15]. Сравнение создания с пояса из могилы №211 в Самтавро с

изображениями свиней и кабанов с других поясов (Ср. таб. III/2 «фантастическое существо» и таб. III/1 изображение свиньи либо кабана) и существенное иконографическое различие между ними дало понять, что это изображение не гибрида свиньи и человека, а человека и волка\пса, т.к. эти животные, либо фантастические создания, с открытой пастью и торчащими ушами изображены на поясах, распространенных на Южном Кавказе, а также на колхских бронзовых артефактах, иконографически близки к созданию с пояса из могилы №211 в Самтавро. Интересно, что в похожем исполнении (распростертая фигура с человеческими ногами и звериной головой) изображена фигура человека-льва на более позднем артефакте – кольце с золотой печаткой начала V в. до н.э. из Вани (таб. III/4), изученном М. Лорткипанидзе. Кольцо было признано местным изделием, а изображение – связано с мифом о Кирке [Лорткипанидзе М. 1975: 85-88].

При описании острова Эеи, где живет Кирке, Аполлоний в мифе об аргонавтах сообщает, что живет она обособленно от людей, но упоминает животных и звероловцев из ее окружения при встрече с аргонавтами [Аполлоний Родосский 1964: 559-754]. Мифы о Кирке должны были быть такими же знакомыми и своими для колхов и, в целом, всех картвельских народов, как и предания о Медее и Прометее. Важно и то, что, согласно Р. Цанава, «при сравнении функции грузинской богини-хранительницы зверей (Дали, Ткаши Мапа) и Кирке прослеживается их типологическая близость: 1. Обе живут изолированно от людей; 2. Управляют миром животных; 3. Являются чародейками-перевертышами; 4. Вступают в интимную связь с выдающимися охотниками или героями и рожают от них выдающихся сыновей; 5. Гибнут. Исходя из всего этого в научной литературе бытует мнение, что из архаичного божества-хранителя зверей, подтвержденного в грузинском быту и представлениях, произошла легендарная Кирке, связанная с Колхети, при формировании мифической сути этой земли» [Цанава Р. 1982: 134]. Посему мы считаем вполне допустимым, что зачарованные Кирке фантастические существа были изображены на памятниках грузинского изобразительного искусства уже в VIII-VII вв. до н.э. и, возможно, что композиция метаморфозы (обращения) с пояса из могилы №211 в Самтавро является древнейшей из подобных иконографических изображений, связанных с Кирке, т.к. известно, что подобные изображения в Греции появились только к концу VI в. до н.э. на аттических чернофигурных лекитосах, а люди, превращенные в зверей – на этрусских урнах II в. до н.э. [Эркомаишвили М. 2002 см. указанную лит-ру]. Мы считаем, что выгравированное на поясе из могилы №211 в Самтавро антропоморфно-зооморфное создание связано с колдовством Кирке и ее окружением. Важно также то, что подобные изображения почти всегда связаны с тематикой охоты, а именно с охоты на оленя начинается эпизод на острове Эея у Гомера в Одиссее [Эркомаишвили М. 2002: 89].

Из античных сведений о локации острова Эея древнейшие (Гомер) помещают его на востоке, в Колхети, другие (Гесиод) – на западе, в землях тирсенийцев (этрусков), хотя и туда Кирке переселил, следуя направлению Солнца, ее отец Гелиос, а некоторые авторы предполагают наличие сразу двух Кирке, на Западе и Востоке одновременно [Эркомаишвили М. 2002: 42]. Основываясь на вышеперечисленном, бытует мнение о связи колхской Кирке с Этрурией, что дает ученым основание для исследования этрусско-грузинских и грузино-европейских связей.

Стоит отметить факт распространения изображений подобных фантастических зверей с распахнутыми ртами и ушами торчком в европейских, особенно этрусских материалах (таб. III/3), что говорит нам о родстве и взаимодействии бронзовой культуры и религиозных воззрений Грузии и Европы [Фармаковский Ф. 1916: 43-44; Хидашели 1982: 124-126; Сулава Н. 2010: 156], что можно считать следствием переселения народов и их контакта. Согласно одной из гипотез переселения картвельских племен в средиземноморье, на рубеже III-II тысяч. до н.э. часть кавказских племен переселилась в Эгеиду, затем же – в сторону Италии и Крита [Гордезиани Р. 1999: 43], поэтому не исключено, что, в каком-то смысле, миф о Кирке отражает картину реальных миграции. Если сле-

довать этой гипотезе, то интересен факт датировки XXVIII в. до н.э. кубка из Триалети, на котором изображена процессия гибридов – людей с волчьими головами, «волчьих людей», идущих в сторону сидящей на престоле богини [Бериашвили М., Схиртладзе З. 1984: 133-153].

Что касается древнейшего изображения свиньи (кабана), то оно так же датировано началом II тысяч. до н.э. – это египетская миниатюрная статуя свиньи или поросенка из голубого фаянса XVIII в. до н.э. обнаруженная в кургане №13 среднебронзового века в Цицамури [Садрадзе В. 1993: 56, 66. таб. 37/5].

На обоих боках скульптуры свиньи из музея в Мартвили два обращенных концами друг к другу треугольника, инкрустированных стеклообразным веществом (таб. I/1), что считается характерным для VIII-VII вв. до н.э. художественным приемом [Сулава Н., Каландадзе Н. 2005: 13]. Стоит отметить, что бронзовые фигуры кабанов и свиней того же периода украшены рядами рафически выполненных подобных треугольников, обращенных друг к другу [Хидашели М. 1982: таб. IX, I, XI, XVII]. Кроме того, что треугольник – символ мужского (концом вверх) и женского (концом вниз) начал, он также связан с земледелием, еще может являться и символом дождя [Урушадзе Н. 1988: 51], а учитывая фалличность данной скульптуры, можно считать эти треугольники символами размножения либо плодородия.

Исходя из всего вышесказанного, бронзовая статуя свиньи, выставленная в краеведческом музее Мартвили является не просто очень интересным представителем малой пластики, но важно также своей культовой ролью и дало возможность для рассуждений о культе свиньи в Грузии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абакелиа Н., Символ и ритуал в грузинской культуре. Тбилиси 1997 (Груз.)
2. Абакелиа Н., След мистических религии в грузинской мифоритуальной системе – Ближневосточный сборник XIV, стр. 47-61. Тбилиси 2011 (Груз.)
3. Апакидзе А., Гобеджишвили Г., Каландадзе А., Ломтатидзе Г., Мцхета – результаты археологических исследований (ред. Г. Чубинашвили) т. I, Тбилиси 1955. Стр. 1-253 (Груз.)
4. Апакидзе А., Николаишвили В., Кипиани Г., Сихарулидзе А., Гиунашвили Г., Гавашели Э., Глonti Н., Капанадзе М., Нареквави, I. Тбилиси 1999 (Груз.).
5. Бериашвили М., Схиртладзе З., К пониманию сюжетных изображений серебряной чаши из Триалети – археологические труды экспедиции в Кахети VI. Тбилиси 1971. Стр. 133-153 (Груз.)
6. Браунд Д., Джавахишвили К., Немсадзе Г., Сокровище Згудеры, элитарные захоронения Кавказской Иберии в римское время, 200-250 н.э. Тбилиси 2009 (Груз.)
7. Гагошидзе Ю., Грузия и «греко-персидские» геммы. Иберия-Колхети – археологическо-исторические исследования классической и раннесредневековой Грузии (ред. Г. Гамкрелидзе). Тбилиси 2009. Стр. 14-19 (Груз.)
8. Гагошидзе Ю., Гагошидзе Г., Серебряная чаша из Черемисхеви, Вестник Государственного музея Грузии V (50-В). Тбилиси 2014. Стр. 341-350 (Груз.)
9. Гогочури Г., Бердзенишвили И., Культ кабана/свиньи в грузинской археологии и этнокультуре – Вестник Государственного музея Грузии V (50-В). Тбилиси 2014. Стр. 10-37 (Груз.)
10. Гордезиани Р., Аргонавты, БМС, Логос. Тбилиси 1999 (Груз.)
11. Эркомаишвили М., Миф о Кирке и его интерпретация в античной литературе. Тбилиси 2002 (Груз.)
12. Керам К., Боги, гробницы, ученые. Тбилиси 1972 (Груз.)
13. Лорткипанидзе М., Кольца-печати V-III вв. до н.э. из Колхети. Тбилиси 1975 (Груз.)
14. Лорткипанидзе От., Городище Вани. Вани I (ред. От. Лорткипанидзе). Тбилиси 1972. Стр. 7-42 (Груз.)
15. Лорткипанидзе От., Вани – древнейший религиозный центр «златобогатой» Колхети. Тбилиси 1995 (Груз.)
16. Маисурадзе Б., Панцхава И., Молельня в Шилди. Тбилиси 1984 (Груз.)
17. Макалатиа С., Культура джеге-мисарони в древней Грузии. Тбилиси 1938 (Груз.)
18. Мшвилдадзе М., Рим и восточные религии в I-III вв. н.э. Тбилиси 2005 (Груз.)
19. Немсадзе Г., Результаты работ археологической экспедиции в Згудере 1964-1966 гг. АЭГМГ, (Ред. Ал. Джавахишвили), Тбилиси 1969. Стр. 45-57 (Груз.)
20. Николаишвили В., Шатберашвили В., Сельбище и могильник Схалти. Баку-Тбилиси-Джейхан – Трубопровод Южного Кавказа и грузинская археология (Ред. Г. Гамкрелидзе). Тбилиси 2010. Стр. 432-433 (Груз.)
21. Рамишвили Р., Новейшие археологические открытия в долине Арагви, друг памятника № 39. (ред. От. Лорткипанидзе). Тбилиси 1975. Стр. 7-15 (Груз.)
22. Рамишвили К., Сцены охоты на серебряных сосудах из Арагвиспири – Искания №3, Журнал Центра археологических исследований Академии Наук Грузии (ред. От. Лорткипанидзе). Тбилиси 1999. Стр. 71-75 (Груз.)
23. Сулава Н., О распространении изображений «фантастических» животных на брон-

- зовых изделиях, Искания в археологии Грузии №19. Тбилиси 2010. Стр. 154-157 (Груз.)
24. Сулава Н., Каландадзе Н., Археологическое и технологическое исследование некоторых ключевых артефактов эпохи Поздней Бронзы (полукруглые пряжки, топоры с полым обухом, штандарты – по материалам погребения в Самтавро и Брили), Академия №6-7. Тбилиси 2005 (Груз.)
25. Сулава Н., Агапишвили Т., Патаридзе М., Чагелишвили Р., Бухсианидзе М., Гогашвили Д., Коридзе И., Мамардашвили Г., Бакрадзе И., Киртадзе Н., Сурмава Н., Хелаиа Т., Каландиа Т., Краеведческий музей в Мартвили. Тбилиси (Груз.).
26. Путкарадзе Т., Введение в картвелологию, Тбилиси 2014 (Груз.).
27. Кобалиа А., Мегрельский словарь. Тбилиси 2010 (Груз.).
28. Цанава Р., Мифический образ Кирке и грузинские божества охоты. Грузинский фольклор XII, Тбилиси 1982. Стр. 117-136 (Груз.)
29. Чилашвили И., Древнейшие грузинские надписи в Некреси и вопросы истории грузинской письменности. Тбилиси 2004 (Груз.).
30. Чкониа Ан., Золотые украшения из городища Вани VI (ред. От. Лорткипанидзе) Тбилиси 1981 (Груз.)
31. Хидашели М., Графическое искусство Раннего Железного века в центральном Закавказье. Тбилиси 1982 (Груз.)
32. Аполлоний Родосский, Аргонавтика, IV. перевод Гр. Церетели. Тбилиси 1964.
33. Абакелия Н., Миф и ритуал в Западной Грузии. Тбилиси 1991.
34. Векуа А., Животный мир Восточной Грузии в эпоху энеолита по материалам поселения Арухло (VI-IV тыс. до н. э.). Человек и её окружающая среда, (ред. Т. Чубинашвили). Тбилиси 1984. Стр. 91-122.
35. Гомер, Одиссея X. 133-574.
36. Лорткипанидзе От., Путуридзе Р., Матиашвили Н., Квириквелия Г., Чкониа А., Пирцхалава М., Кипиани Г., Инаури Г., Археологические исследования Ванского городища, ПАИ в 1987 году. Тбилиси 1995.
37. Луконин В.Г., Культура сасанидского Ирана. Москва 1969.
38. Мачабели К., Позднеантичная торевтика Грузии. Тбилиси 1976.
39. Никулина, Искусство Ионии и Ахеменидского Ирана. Москва 1994.
40. Урушадзе Н., Древнегрузинское пластическое искусство. Тбилиси 1988.
41. Садрадзе В., Археологические памятники «Мцхета великой» эпохи средней бронзы. Вопросы хронологии и периодизации памятников Шида-Картли. Тбилиси 1993.
42. Фармаковский Ф., Архаический период в России, МАР, вып. 34. Москва 1916.
43. Фрай Р., Наследие Ирана. Москва 1972.
44. Бордман Дж., Греческие геммы и кольца, от Ранней Бронзы до позднеклассического века. Лондон 1970 (Англ.)
45. Фюртванглер А., Гагошидзе Ю., Лор Г., Людвиг Г., Иберия и Рим – Раскопки дворца в Дедоплигора и римское влияние на царство Кавказской Иберии. Лангенвайбах 2008 (Англ.)

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

Таб. I-1. Скульптура свиньи (профиль), бронза, VIII-VII вв. до н.э. Краеведческий музей Мартвили.

Таб. I-2. Та же скульптура со стороны живота.

Таб. I-3. Та же скульптура в анфас.

Таб. I-4. Скульптура свиньи, бронза VI-V вв. до н.э. Нареквави, могила №41

Таб. I-5. Подвеска в виде фигуры коленопреклонённого кабана, золото, Армазисхеви, могила №6

Таб. I-6. Браслет, украшен скульптурным изображением кабана, золото V в. до н.э. Вани, могила №11

Таб. I-7. Диадема со сценой нападения львов на кабана, золото, V-IV вв. до н.э., Вани, могила №6

Таб. I-8. Кольцо с печаткой, серебро, вторая половина IV в. до н.э. богатая могила №19, Вани

Таб. II-1. Рельефная голова с нижней стороны серебряной чаши VI-VII вв. н.э. случайная находка, Черемисхеви

Таб. II-2. Позолоченный крест на дне чаши из Черемисхеви

Таб. II-3. Сцена охоты на кабанов на серебряном сосуде III в. н.э. могила №13, Арагвиспир

Таб. II-4. Сценасхватки кабана и пса на серебряного блюда III в. н.э. деревянный саркофаг №2, Згудери

Таб. II-5, 6. Сцены охоты на кабана с костяных пластинок I в. н.э. Дедоплис Гора

Таб. II-7. Два кабана, погребенных в параллельном положении, позднеэллинистическое захоронение, Шеуповари

Таб III-1. Сцена божественной охоты на оленей и кабанов, бронзовый пояс VIII-VII вв. до н.э. могила №76, погребение в Тлиа

Таб. III-2. «Фантастическое создание» и божественная охота тройцы геронв на оленей и коз VIII-VII вв. могила №211, погребение в Самтавро

Таб. III-3. Изображение фантастического создания на этрусских щитах VIII-VII вв. до н.э.

Таб. III-4. Изображение кабана на печатке серебряного кольца, IV в. до н.э. могила №19, Вани

ТАБ. I

1

2

3

4

5

6

7

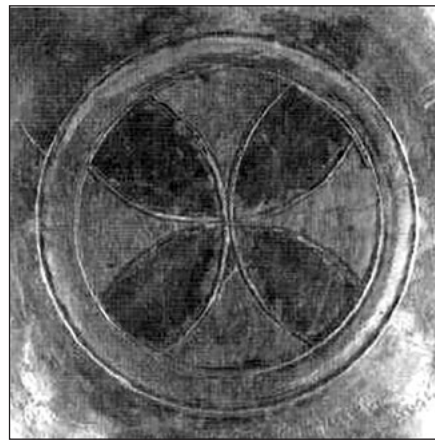

8

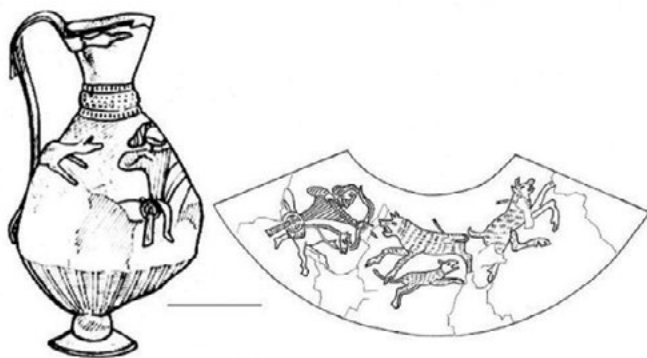
ТАБ. II

1

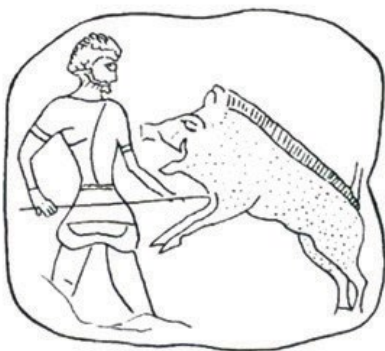
2

3

4

5

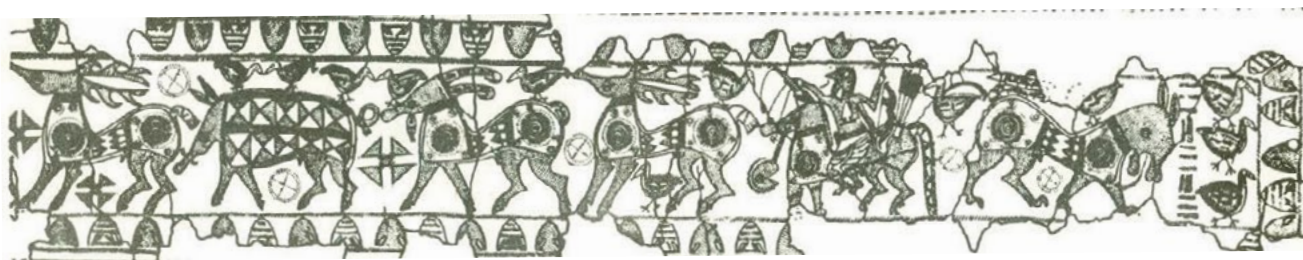

6

7

ТАБ. III

1

2

3

4

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

ლორის ქანდაკება მარტვილის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმიდან

ქეთევან ხამიშვიდი

არქეოლოგიის დოქტორი; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მეცნიერ-თანამშრომელი

აბსტრაქტი

მაჩვიდის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცული ღოჩის ბრინჯაოს ქანდაკება (ძვ.წ. VIII-VII სს.) წარმოადგენს კორნუხის ბრინჯაოს მხატვრული ნივთების გამოჩენულ ნიმუშს. სტატია ეძღვნება ამ უნიკალური ძეგლის კომპლექსურ შესწავლას და ღოჩის (გახის) კუდგის განხილვას წინააღმდეგობრივ პერიოდის საქართველოში. ქანდაკება გამოიჩინება ექსპლემარული პლასტიკური გადაწყვეტით, მკვეთრი ფაქტურული ხასიათით. კვლევა მოიცავს არქეოლოგიური, ეთნოლოგიური და იკონოგრაფიული მასალის შედარებით ანალიზს, რომელიც ადასტურებს ღოჩის კუდგის ფაქტურულ გავრცელებას მთელს წინააღმდეგობრივ საქართველოში და მის კავშირს დიდი ღოჩის კუდგთან, ნაყოფიერებისა და განწყობის სიმბოლოებთან. ყუხადება გამახვილებულია საქართველოში აღმოჩენილ ანალოგიურ მასალებზე – ვანის, ნახეკვავის, ახმანისხევის, ახაგვისპირის, ზღუდუხის და სხვა არქეოლოგიური ძეგლებიდან, სადაც ღოჩის გამოსახულებები დაკავშირებულია ხედიერ-ხედიერული პრაქტიკასთან და მითაბრუნებთან. სტატიაში განხილულია ღოჩის კუდგის გენეზისი, მისი კავშირი კორნუხ-ბეხდნულ მითოლოგიასთან (კიხკეს მითი) და შემდგომი გიანსფორმაცია ქრისტიანულ ხანაში. კვლევა ამყარებს მოსაზრებას, რომ მაჩვიდის ქანდაკება საკუდგო დანიშნულების შტანდატის ედემენტი იყო და ადგილობრივ სახელოსნოში შესხუდებული ნაწარმია, რომელიც ასახავს კორნუხის კუდგის თავისებულებებსა და აღმოსავლურ-ბეხდნულ გიანციების სინთეზს.

მარტვილის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში სხვა ძალიან საინტერესო და მნიშვნელოვან ექსპონატებთან ერთად ინახება კოლხური ბრინჯაოს მხატვრულად დამუშავებული ნივთების მრავალფეროვანი კოლექცია, რომელთა შორის გამოირჩევა ზოომორფული მცირე ქანდაკებების ერთი ჯგუფი. ხარის, ძაღლის, მგლის, კატისებრი ცხოველისა და ღორის გამოსახულებებს შორის ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ღორის ქანდაკება.

ღორის ქანდაკება შემთხვევითაა აღმოჩენილი მუხურჩაში (მარტვილის რაიონი), საკმაოდ მოზრდილი ფიგურა დამზადებულია ბრინჯაოსაგან. აქვს მოგრძო, ოდნავ ფერდებშებრტყელებული, მონოლითური სხეული, ოთხი მოკლე და სქელი ფეხი და მასიური თავ-კისერი, ზურგზე (მთელ სიგრძეზე) ოდნავ შესამჩნევი წიბო გაუყვება (ტაბ. 1/1). ქანდაკება სტატიკურია, თუმცა ფართოდ დაღებული პირი, მოცულობითი პლასტიკური მასით მინიშნებული ენა, ღრმად ჩამჯდარ პატარა, მრგვალ თვალებზე გადმოფარებული განიერი ყურები და მართკუთხა დინგზე დაჭდეული მოზრდილი ნესტოები ქანდაკებას ექსპრესიულ ხასიათს ანიჭებს (ტაბ. 1/3). ღორის ფიგურა მკვეთრად ფალიკურია – დაახლოებით 2 სმ-ის სიგრძის ფალოსი წაგრძელებულია მუცლისაკენ, სადაც სხეული მართკუთხედისებრად მკაფიოდაა შეღრმავებული (ტაბ. 1/2). ღორის ორივე ფერდი დაფანჯრულია ერთმანეთისკენ წვერებით მიმართული ორი სამკუთხედით, რომლებიც შევსებულია მინისებური ნივთიერებით (ტაბ. 1/1). ქანდაკება გატეხილი ყოფილა და შემდეგ შეუნებებიათ მარტვილის მუზეუმის თანამშრომლებს, თუმცა ბზარები, თავზე, ზურგსა და გავაზე, დღესაც შეინიშნება. ფიგურა დაზიანებულია – ცალ მხარეს მოტეხილი აქვს წინა და უკანა ფეხების ქვედა ნაწილები, ასევე კუდისა და დინგის ბოლოები. კუდის შემორჩენილი ნაწილი მოკლე და სამკუთხაა. ქანდაკება დაფარული ყოფილა პატინით, ამჟამად განმენდილია და დაკონსერვებული. ზომები: სიგრძე – 9 სმ; სიმაღლე – 3.5 სმ. დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VII სს-ით [სულავა ნ. და სხვ... 2014: 38].

შინაურ ცხოველებს შორის ღორს ყველაზე დიდი ნამატი ჰქონდა. შეიძლება ამიტომაც, მისი მომრგვალებული სხეული ნაყოფიერების სიმბოლოდ გაიაზრებოდა, თუმცა არსებობს სხვაგვარი განმარტებაც. როგორც პლუტარქე აღნიშნავს, ღორს თაყვანს სცემენ იმ მიზეზის გამო, რომ პირველად ამ ცხოველმა დატოვა დინგის წვერით თოხის კვალი მიწაზე და ამგვარად გუთნის მუშაობა აჩვენა. ღორი (ტახი) წარმოადგენს საკრალურ ცხოველს, დაკავშირებულია მიწასთან და ზეცასთან, აგრეთვე დიდი დედის კულტთან – ვეგეტაციურ და ანიმალურ ნაყოფიერებასთან, არის ფსიქოპომპოსი, ნაყოფიერებისა და განმენდის რიტუალებში იგი სამსხვერპლო ცხოველია, მითებში კი – იარაღი, რომლითაც მსხვერპლშენიშნა ხორციელდება [ერქომაიშვილი მ. 2002: 83].

როგორც არქეოლოგიური და ეთნოლოგიური მასალა გვიჩვენებს, ღორის (ტახის) კულტი ფართოდ ყოფილა გავრცელებული მთელს წინარექრისტიანული ხანის საქართველოში. ქრისტიანულ ხანაში ღორის გამოსახულებები თითქმის აღარ გვხვდება, თუმცა საზოგადოების რელიგიურმა მეხსიერებამ ღორის კულტი და მასთან დაკავშირებული რიტუალები დღემდე შემოინახა.

ქართული ეთნოლოგიური მასალის მიხედვით, ღორი ოჯახის სიუხვის, სიმდიდრის, ხვავისა და ბარაქის მომტანი ცხოველია. იგი არის ოჯახის მფარველ ღვთაებასთან დაკავშირებული არსება, რომელსაც მხოლოდ სიკეთის მოტანა შეუძლია [გოგოჭური გ., ბერძენიშვილი ი. 2014: 22]. ღორი (ტახი) როგორც ზოომორფემა, ტოტემი, კოსმოგონიური საზრისით მზესა და მთვარეს უკავშირდება. იგი, როგორც მზის სიმბოლო, განასახიერებს მამრულ საწყისს, მამრულ ძალას, ხოლო მთვარესთან დაკავშირებული თეთრი ღორი (ტახი) – ქალურს.

საინტერესოა, რომ იმავე მარტვილის რაიონში, სადაც ჩვენი ქანდაკება აღმოჩნდა, დგას ღვთიშობლის მიძინების სახელობის მარტვილ-ჭყონდიდის მშვენიერი ტაძარი. ჭყონდიდი უხსოვარი დროიდან წარმართული რელიგიური ცენტრი გახლდათ. გადმოცემის თანახმად, აქ ქრისტიანული ტაძრის აღმართვამდე მაღალ ბორცვზე უზარმაზარი მუხა მდგარა. მუხაზე მიბმუ-

ლი იყო ოჯახის მფარველი, კეთილდღეობისა და ბარაქის ღვთაება, თუჯისგან დამზადებული, ადამიანის გარეგნობის პირდაღებული კერპი – კაპუნია (ყვაპუნია), რომელსაც მსხვერპლად დედისერთა ჩვილ ბავშვებს სწირავდნენ. სამსხვერპლო ყრმას კენჭისყრით არჩევდნენ ყრილობაზე მოგვი-ჭყონდარები „თუთაშ დღას“ – მთვარის დღეს – ორშაბათს, შემდეგ მშობლები ღვთის რჩეულის პატივსაცემად „საბატონ“ დღეს – შაბათს დიდ ლხინს აწყობდნენ, ხოლო „ბუას დღას“ – მზის დღეს, ანუ კვირას დიდებული ეტლით მიამგზავრებდნენ მუხის ეზოში, სადაც სამსხვერპლო ბავშვის დედა კაპუნიას ღია პირში უდგამდა ჩვილს და ასრულებდა მსხვერპლშენიერვის რიტუალს. ახ. წ. I ს-ში, როდესაც ანდრია პირველწოდებულმა სამეგრელოში ქრისტიანობა იქადაგა, მივიდა მარტვილში, გაანადგურა კაპუნიას კერპი, მოჭრა დიდი მუხა, რომელზეც ღვთაება იყო მიბმული და მის ადგილას აღმართა ჯვარი, ხოლო ჩვილი ბავშვების მსხვერპლშენიერვა ღორებით ჩანაცვლდა. მოგვიანებით მოჭრილი მუხისგან ამ ადგილას ანდრია პირველწოდებულის სახელზე ხის ეკლესია აუგიათ, VII ს-ში კი აშენდა მარტვილ-ჭყონდიდის ტაძარი, რომლის ტრაპეზი დაფლულ სინძინდეს – მოჭრილი მუხის ფესვებს დაეფუძნა [ფუტკარაძე ტ. 2014: 179]. დღესდღეობით მარტვილის ტაძარში ღორის მსხვერპლად შეწირვის რიტუალი არ დასტურდება, თუმცა კაპუნიობის დღესასწაული, რომელიც დიდმარხვამდე

16 დღით ადრე, ყველიერის წინა ხუთშაბათს იმართებოდა და რომლის დროსაც ოკაპუნე-კაპუნიაზე შესახელებულ ღორს კლავენ და სისხლს მიწაზე აქცევდნენ, ამ ბოლო დრომდე იყო შემორჩენილი [ქობალაია ა. 2010: 354].

სამეგრელოში ღორის (ტახის), როგორც მამრული საწყისის მატარებელი ტოტემისა და ფალოსური კულტის წიაღში გაღმერთებული არსების ანარეკლი გვაქვს ბოლო დრომდე შემორჩენილ რიტუალში – დოდგიმირის ხვამა, რომლის ლოცვის რიტუალში შედის საზვარაკე ხორცის შედგმა მუხის ფულუროში. ეს ხორცი, რაც შეიძლება ბევრი უნდა ეჭამათ ქალებს, რათა ერთი მხრივ, გაზრდოდათ შვილოსნობის უნარი, ხოლო მეორე მხრივ, ეშვათ მეომრული სულის, მძლავრი მამრული საწყისის შვილები [აბაკელია ნ. 1997: 88].

ქართულ დღეობათა კალენდარულ ციკლში ღორი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული შობასთან. ამ დროს სრულდებოდა მრავალფეროვანი მაგიური ხასიათის რიტუალები, რომლებიც უზრუნველყოფდნენ ჯანმრთელობას, ნაყოფიერებას, ავი სულებისაგან დაცვასა და მომავალ კეთილდღეობას. რიტუალურ პროცესში ღორი მონაწილეობდა ისეთ წმინდა ადგილებში, როგორიცაა კერა, მარანი და სამჭედლო, რაც კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს ამ ცხოველის საკრალურსა და წმინდა, სამსხვერპლო ხასიათს [აბაკელია ნ. 1997: 79]. ჩვენს ყურადღებას იქცევს ახალი წლის წინა დღის რიტუალები: გურიში და რაჭა-ლეჩხუმში – კალანდა, ხოლო სვანეთში – შეშხუამ-შეშხუამი. ორივე ეძღვნებოდა ღორის გამრავლებას, რასაც ამ დღეს ღვთაება ბასილს საგანგებოდ შესთხოვდნენ. წარმოთქმული ლოცვები ნათელყოფს, რომ ბასილს ღორების გამრავლების მფარველობა მიეწერებოდა. მეორე მხრივ, ბასილისათვის ღორის კანჭით დაჩხვლეთილი კვერებისა და ღორის სასქესო ორგანოების შეწირვა აშკარად მიუთითებს, რომ ბასილი მიჩნეული იყო ღორების სქესობრივი განაყოფიერების ღვთაებად [ხიდაშელი მ. 1982: 84] და ამ ღვთაების ერთ-ერთ ზოომორფულ სახეს სწორედ ღორი წარმოადგენდა. საღამოს ოჯახის უფროსი სახლის წევრებს მარანში შეიყვანდა ანთებული სანთლებით, თან შეჰქონდათ გობი, რომელზეც დოქით ღვინო, ღორის თავი და ხაჭაპური ეწყო. ოჯახის უფროსი ქურის თავზე დაილოცებოდა, ღვინოს დალევდა, შემდეგ ღორის ხორცსა და ხაჭაპურს დააყოლებდა. ასევე იქცეოდნენ დანარჩენებიც. ბოლოს იწყებოდა აგუნას გადაძახილი, რის დროსაც რიტუალის წამყვანი საწნახელს ღორის თავს ურტყამდა [აბაკელია ნ. 1997: 89-90]. სამეგრელოში ღორის მონაწილეობით ტარდებოდა ხეხუნჯობის რიტუალი, რომელიც 31 დეკემბერს იმართებოდა და მჭედლობასთან იყო დაკავშირებული. ამ დღის აუცილებელი შესაწირავი ცხოველი იყო ღორი და რიტუალი აუცილებლად სამჭედლოში ჩაფლულ ღვინით სავსე ქვევრებთან უნდა ჩატარებულიყო [აბაკელია ნ. 1997: 81-82].

ქრისტიანულ ტაძარს საქართველოში ღორი არ ეწირება, მაგრამ გამოწვევის სახით კახეთში, კერძოდ ნეკრესში, სადაც არქეოლოგიურად დადასტურებული მძლავრი წარმართული და ზოროასტრული რელიგიური ცენტრები არსებობდა [ჭილაშვილი ლ. 2004: 10], დღევანდელ ქრისტიანულ ეკლესიაში დამკვიდრებულია ღორის მსხვერპლად შეწირვის ტრადიცია, რომელიც ზამთრისა და საგაზაფხულო ციკლის დღეობებს უკავშირდება და მას შილდელების მიერ დამკვიდრებულ ანომალიურ წარმართულ ტრადიციად მიიჩნევენ [აბაკელია ნ. 1997: 80]. შილდელებისთვის ეს უძველესი წარმართული ტრადიცია უნდა იყოს, რადგან ცნობილია, რომ შილდაში აღმოჩენილ და ძვ. წ. XIV-XII სს-ით დათარიღებულ სამლოცველოში სხვადასხვა ცხოველების ქანდაკებებთან ერთად აღმოჩნდა ამავე სამლოცველოსთვის შეწირული ღორის (ტახის) ბრინჯაოს ქანდაკებებიც [მაისურაძე ბ., ფანცხავა ლ. 1984: 19, 90, ტაბ. XXIV/5; ტაბ. XXV/8]. ქართული წარმართული რიტუალური ცერემონიების დროს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ღორის (ტახის) თავი, რადგან სწორედ თავშია შენახული მისი, როგორც გამანაყოფიერებელი არსების ძალა. ამავე დროს, ტახი ირანში ღვთაება ვერეთრაგნას ინკარნაცია იყო და ტახის თავი იქაც ცნობილი ზოროასტრული სიმბოლოა [გაგოშიძე ი., გაგოშიძე გ. 2014: 343]. საინტერესოა, რომ კახეთში – ქერემისხევში შემთხვევით აღმოჩენილ და ახ. წ. VI-VII სს-ის მიჯნით დათარიღებულ გვიანსასანური ვერცხლის თასის ძირზე გარედან გამოსახულია ორმაგ წრეში ჩასმული ტახის რელიეფური თავი მარჯვენა პროფილში, ხოლო თასის გარეპირი მთლიანად შემკულია „ყურძნის კრეფის“ – რთველის რელიეფური კომპოზიციით, სადაც მტევნებიან ვაზთან ერთად 2 ყურძნის მკრეფავი მამაკაცი, 5 ფრინველი (რომელთაგან 2 ყურძნის მარცვლებს კენკავს), 3 მელია და 1 კურდღელიცაა გამოსახული (ტაბ. II/1). ქერემისხევის თასი და მასზე გამოსახული კომპოზიციები სასანურ კულტურულ წრეს მიეკუთვნება, მაგრამ მსგავსი სასანური თასებისაგან განსხვავდება იმ ძალზე მნიშვნელოვანი დეტალით, რომ ქერემისხევის თასის ფსკერზე, შუაგულში, ამოკვეთილია ორმაგი წრეწირით შემოხაზულ მედალიონში ჩასმული ტოლმკლავა ჯვარი, რომელიც მოოქროვილია (ტაბ. II/2). სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გვიანსასანური ტორეტიკის ეს ბრწყინვალე ნიმუში ტახის თავის გამოსახულებით დაუკვეთა ქრისტიანმა და ეკუთვნოდა ქრისტიანს [გაგოშიძე ი., გაგოშიძე გ. 2014: 341-345]. მაშასადამე, თუ ამ ნივთზე სასანური და ქრისტიანული სიმბოლიკა თანაარსებობს, მაშინ ასევე დასაშვებად მიგვაჩნია, ქრისტიანული ტაძრისთვის ღორის შეწირვის რიტუალის არსებობაც. როგორც ჩანს, ღორის (ტახის) ტაძრისთვის შეწირვის წარმართული და სასანური ტრადიციები ერთმანეთს გადაეჯაჭვა და დღემდე შემორჩა ნეკრესში გადმონაშთის სახით. თუმცა, ნეკრესის ეკლესიისთვის ღორის შეწირვის უცნაურ ტრადიციას ხალხი ერთ სასწაულს უკავშირებს. ლეგენდის თანახმად მრავალრიცხოვან სპარსელთა ლაშქარს შობა დღეს ალყაში მოუქცევია ნეკრესის სალოცავი. სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლისთვის თავდადებულ ბრძოლაში ქართველებს აზრად მოსვლიათ ღორები დაესერათ და მტერზე მიეშვათ. გააღეს ნეკრესის გალავნის კარი და ტკივილისგან გადარეული კოლტი პირდაპირ მოაღყეებს დაედგერა. დაბნეული მტერი ქართველთა მცირერიცხოვანმა ლაშქარმა გაანადგურა. მას შემდეგ, შობა დღეს იწყება ნეკრესობის დღესასწაული, რომელიც ერთ კვირას გრძელდება და რაც მთავარია, ტაძარში შესაწირად ღორები მოჰყავთ, თუმცა ღორის შეწირვა რა გასაკვირია, – ავი „უფლისაა ქვეყანა და სავსება მისი“.

ღორი იწირებოდა აგრეთვე მირსობის დღეობაზე სამეგრელოში და მთელს დასავლეთ საქართველოში, რის დროსაც ხუთშაბათს, ოჯახის უფროსი მამაკაცი ღორს უკანა ფეხებზე მოჰკიდებდა ხელს და მისი გამაყრუებელი ჭყვილის თანხლებით კერის გარშემო შემოატარებდა, შემდეგ ლოცვებს წარმოთქვამდა ოჯახის საკეთილდღეოდ და ავი თუ ბოროტი თვალისგან დასაცავად. ბოლოს ღორს დაკლავდნენ [აბაკელია ნ. 1997: 92-93]. სადილზე დიასახლისი სულზე ორ მრგვალ კვერსა და ორ მოხარშულ კვერცხს ამზადებდა, ოჯახის წევრები თვლებზე იდებდნენ კვერებსა და კვერცხებს და მირსას თვალის ჩინს შესთხოვდნენ [Абакелия Н. 1991: 23]. ს.

მაკალათია, აიგივებდა რა მირსას მითრასთან, მირსობის რიტუალში მითრაიზმის ანალოგიურ რწმენა-წარმოდგენებს ხედავდა და იგი წმ. გიორგის ერთ-ერთი წინამორბედად მიაჩნდა [მაკალათია ს. 1938]. დასავლეთ საქართველოში დადასტურებულია „ჯეგე-მისარონის“ ან „ჯეგე-მო-ისარის“ რიტუალი, რომელშიც შესაძლებელია მითრას თაყვანისცემის მიკვლევა და ეს უნდა ყოფილიყო „მითრას რომაული მისტერიებიდან შემორჩენილი ფრაგმენტები, რომლებიც გაუ-ღენთილი იყვნენ სპარსული რწმენა-წარმოდგენებით“ [აბაკელია ნ. 2011: გვ. 59].

როგორც ცნობილია, მითრაიზმი ფართოდ იყო გავრცელებული საქართველოში, განსაკუთრებით ახალი წელთაღრიცხვის საწყის საუკუნეებში. სინათლისა და მზის, სამართლიანობისათვის მებრძოლი ღვთაება მითრას მთავარი წმინდა ცხოველი ხართან, ცხენთან, ძაღლთან, გველთან, ყორანთან და მამალთან ერთად იყო ტახტი, რომელსაც განსაკუთრებული და მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ამ ცხოველთა შორის, რადგან იგი თავისი ბასრი ეშვებით დიდ დახმარებას უწევდა მითრას ბოროტებასთან ბრძოლაში [მშვილდაძე მ. 2003: 97-99].

საქართველოში მითრას კულტის გავრცელებაზე, მზისა და ცხენის ადგილობრივ კულტთან მის შერწყმაზე მეტყველებს გვიანრომაული ხანის, ახ. წ-ის II-III სს-ით დათარიღებული არქეოლოგიური მასალების ერთი, ადგილობრივი ჯგუფი – ვერცხლის თასები, ფსკერზე ბომონის წინაშე მდგომი ტორაწეული ცხენის გამოსახულებით. ამგვარი თასი, გარდა არმაზისხევისა, ბორისა და ზღუდერისა, ჟინვალის მახლობლად, არაგვისპირის N13 სამარხშიცაა აღმოჩენილი [რამიშვილი რ. 1975: 7-15]. იმავე N13 სამარხში აღმოჩენილია ვერცხლის ორი სურა, რომელზეც გამოსახულია წარჩინებული მოისარი მონადირე-მხედრის ცხენდაცხენ ნადირობის სცენები [რამიშვილი რ. 1975: 10], სადაც იბერიელი დიდებული ერთ სურაზე ირმებზე, ხოლო მეორეზე – ტახებზე ნადირობს (ტაბ. II/3). მოცემული სიუჟეტები კომპოზიციურად და იკონოგრაფიულადაც დურა-ევროპოსის ახ. წ-ის II ს-ით დათარიღებულ ფრესკაზე გამოსახულ ნადირობის სცენასთან პოულობს მსგავსებას, სადაც მოისარი მითრა – მხედარი-მონადირე ასევე ირმებსა და ტახებზე ნადირობს [Фрай Р. 1972: სურ.101]. აღსანიშნავია, რომ არაგვისპირული სურები მათზე მოცემული კომპოზიციების თავისებურებათა გამო სასანურ ტორეტიკასთან გენეტიკურად ვერ დაკავშირდა, რის გამოც სურები ადგილობრივ ნაწარმად ჩაითვალა და დათარიღდა ახ. წ. III ს-ის 50-იანი წლებით [რამიშვილი ქ. 1999: 72]. მიუხედავად აქემენიდური და პართული ხელოვნების ზოგადად მძლავრი გავლენისა, გვიანრომაული ხანის საქართველოში, როგორც ჩანს, ხელოვნების მრავალი დარგი ვითარდებოდა საკუთარი, საკმაოდ ორიგინალური გზით [რამიშვილი ქ. 1999: 74]. გამორიცხული არ უნდა იყოს, რომ ამიერკავკასია ნადირობის სცენების დინამიკური მანერით გადმოცემისას იკვებებოდა მახლობელი აღმოსავლური ცენტრებიდანაც, კერძოდ, სირიიდან, სადაც ეს სიუჟეტი ფართოდ იყო გავრცელებული, განსაკუთრებით გვიანასურულ ხანაში [კერამი კ. 1972: 236]. მაგრამ ნადირობის სცენების სირიულ ან აქემენიდურ-პართულ პროტოტიპებს აღმოსავლეთ საქართველოში ბრმად კი არ იმეორებდნენ, არამედ შემოქმედებითად, თავისი ადგილობრივი პირველწყაროს მძლავრი ზეგავლენით, რის გამოც არაგვისპირის სურებზე გამოსახული ნადირობის სცენები ატარებენ მაგ. დურა-ევროპოსის ფრესკასთან შედარებით, დამოუკიდებელ ნიშნებს, თუმცა, აქ სახეზეა ადგილობრივი და აღმოსავლურ (სირიულ-პართული) ტრადიციების ურთიერთშერწყმისა და ურთიერთზეგავლენის შედეგი, სადაც აღმოსავლეთიდან შემოსული მითრაიზმის საქართველოში გავრცელებას არცთუ ბოლო ადგილი ეჭირა.

ტახზე შუბოსანი ქვეითებისა და ასევე მხედრების ცხენდაცხენ ნადირობის სცენებია გრავირებული ახ. წ. I ს-ით დათარიღებულ ძვლის ფირფიტებზე დედოფლის გორიდან [Gagoshidze I. 2008: 88-103, ტაბ. 36/50, 51,53; ტაბ. 37/59]. ნივთები ადგილობრივად დამზადებული და მათზე მოცემულია ქართული გრავირებული მხატვრობა, რომელშიც აქემენიდური და ბერძნულ-სპარსული ტრადიციებია აკუმულირებული და შემონახული [გაგოშიძე ი. 2009: 17, ტაბ. II/16].

ტახისა და ძაღლის შერკინების ძაღზე ექსპრესიული სცენაა (ორივე ცხოველი მოოქრო-

ვილია) გადმოცემული ვერცხლის პინაკის ფსკერზე (ტაბ. II/4) ზღუდერიდან [ნემსაძე გ. 1969: ტაბ. III/2]. ზღუდერის პირგადაშლილი და დატალღულკანელურებიანი თასი რომაული და მცირეაზიული ტორევიტიკის გავლენით შექმნილ ადგილობრივ ნაწარმად მიჩნეული, ხოლო ტახი ირანულ (სასანურ) ღვთაება ვერეთრაგნასთანაა დაკავშირებული [Machabeli K. 1976: 89]. თასი აღმოჩენილია N2 ხის სარკოფაგში, რომელიც საკმაოდ დამაჯერებლად დათარიღდა ახ. წ. 250 წლით [ბრაუნდი დ. 2009: 14, 54]. აღსანიშნავია, რომ ამგვარი კომპოზიცია სასანურ ტორევიტიკულ ნაწარმზე არ დასტურდება. როგორც ცნობილია, სასანური იკონოგრაფია ირანში ჩამოყალიბდა არა უადრეს III ს – ის 70-იანი წლებისა [Луконин В. 1969: 97], აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ სავსებით შესაძლებელია, ზღუდერის თასზე არა სასანური ვერეთრაგნა, არამედ მითრისტული რელიგიურ-რიტუალური სიუჟეტი იყოს მოცემული, რადგან ტახიცა და ძალიც ღვთაება მითრას თანმხლები ცხოველები იყვნენ.

ფეხებჩაკეცილი ტახის მინიატურული ოქროს საკიდი ფიგურაა აღმოჩენილი არმაზისხევის N6 სამარხში (ტაბ I/5). ის ავგაროზი უნდა ყოფილიყო, რაც კიდევ ერთხელ ადასტურებს ტახის სიმბოლურ დანიშნულებას და კავშირს რელიგიურ კულტთან [აფაქიძე ა. და სხვ. 1955: 70. ტაბ. VI, სურ. 3; ტაბ. XVI, სურ. 36].

საქართველოში ღორისა თუ ტახის კულტის ფართო გავრცელებაზე მეტყველებს აგრეთვე ღორების რიტუალური დაკრძალვის ფაქტები, რომლებიც დასტურდება გვიანელინისტური ხანის სამარხებში, მაგ. ნამოსახლარ შეუპოვარზე (ტაბ. II/7), სადაც ერთ-ერთ სამარხში ორი ტახი საგანგებოდაა პატივით დაკრძალული ერთმანეთის პარალელურად [გოგოჭური გ., ბერძენიშვილი ი. 2014: 12]. ღორის საკულტო დანიშნულებაზე მეტყველებს მისი ორი ჩონჩხის აღმოჩენის ფაქტი წალკაში, სოფ. საყდრიონში გათხრილ და ძვ. წ. III-I სს-ით დათარიღებული ნამოსახლარის სამსხვერპლოსთან [ნარიშკინიშვილი გ. 2011: 118, 120]. ღორის ძვლები, როგორც აღაპის ნაშთი, აღმოჩენილია თეთრიწყაროს რაიონში, ძვ. წ. IV-III სს-ის სხალთის სამაროვნის თითქმის ყველა სამარხთან [ნიკოლაიშვილი ვ., შატბერაშვილი ვ. 2010: 432-433]. გოჭების მსხვერპლად შეწირვა დასტურდება არადეთის ორგორაზე, სადაც საგანგებოდ დაკრძალული ძუძუთა გოჭების ჩონჩხებია აღმოჩენილი. როგორც ფიქრობენ, ძვ. წ. VI-IV სს-ში აქ წინარექრისტიანული კულტმსახურების მნიშვნელოვანი ცენტრი უნდა არსებულიყო [გაგოშიძე ი. 1999: 58].

ტახის, როგორც წმინდა ცხოველის შესახებ მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური არგუმენტია ვანში, ძვ. წ. IV ს-ის მეორე ნახევრით დათარიღებულ N19 მდიდრულ სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის ფარაკიანი საბეჭდავი ბეჭედი, რომლის ფარაკზე ამოკვეთილია ტახის გამოსახულება [Лордкипанидзе и др. 1995: 96, ტაბ. 181-182]. ბეჭდის ფარაკი-ინტალიო ოდნავ წაგრძელებული და ბოლოებმომრგვალებულია, ხოლო რკალი – მრგვალგანიკვეთიანი, იგი ფარაკისკენ ოდნავ ფართოვდება და უშუალოდ უერთდება მას (ტაბ. I/8). ტახის გამოსახულება ერთგვარად ხაზობრივ-დეკორატიული მანერითაა შესრულებული, პირდაღებული და ყურდაცქვეთილია. კარგად ჩანს დიდი, ოვალური თვალი. მკერდი და გავა მოცულობითი ფორმებითაა აქცენტირებული. უკანა ფეხები მოხრილი, ხოლო წინა – წინ გაშვებული აქვს. ტახის გამოსახულების გრაფიკულობას აძლიერებს ისიც, რომ ცხოველის სილუეტი შემოსაზღვრულია ოქროს ვიწრო ზოლით. ბეჭედი საკმაოდ უჩვეულო ტექნიკითაა შესრულებული. იგი უნახავს ჯონ ბორდმანს და ამგვარი ტექნიკით შესრულებული ვერც ერთი ბეჭედი ვერ დაუსახელებია (ცნობა მოგვანოდა დ. კაჭარავამ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ მას). ტახის გამოსახულება, საფიქრებელია, საჭრისით იყოს ამოჭრილი, არცთუ ძალიან ღრმად, მკაფიოდ და სხვადასხვა სიღრმით. საკმაოდ კარგი ნახელავია – კვეთას დაუფლებული ხელით შესრულებული. ოსტატს რამდენიმე საჭრისი აქვს გამოყენებული: ბრინჯაოს ნემსი ნახატის კონტურისთვის, ფართოპირიანი საჭრისი დიდი მასების ამოსაღებად (ღორის მკერდი, გავა), ასევე ჯაგარისა და ბეწვის საბოლოო დამუშავებისათვის და პატარა ბუტეროლი ღორის თვალების ფორმირებისათვის. გამოსახულების ფონი გაპრიალებულია, მაგრამ არცთუ ძლიერად.

ბეჭედი ფორმით ეკუთვნის ჯ. ბორდმანისეული კლასიფიკაციის VII ტიპს, რომელიც ძვ. წ. IV ს-ით თარიღდება [Bordman 1970: 213, სურ. 217]. ვანურ ბეჭედზე მოცემული ტახის გამოსახულების ზუსტი ანალოგია ვერსად მოვიძიეთ, თუმცა, ბერძნულ გლიპტიკაში ტახის გამოსახულებები მნიშვნელოვან თემას წარმოადგენდა. იგი გაიაზრებოდა როგორც ადამიანისთვის კეთილდღეობისა და დოვლათის, ომში გამარჯვების მომტანი ცხოველი და დაკავშირებული იყო ისეთ ღვთაებებთან, როგორებიც იყვნენ დემეტრა, არესი, ატლანტი და სხვ. ცნობილია ძვ. წ. IV ს-ის ტემნოსელი ტახის მარმარილოს ქანდაკება დემეტრას ტაძრიდან და ამავე პერიოდის სკოპასის ან მისი სკოლის მიერ შესრულებული ტახის თავის ქანდაკების ფრაგმენტი ათენას ტაძრის ფრონტონზე თეგოსიდან. ეს ქანდაკებები წარმოადგენდნენ შთაგონების წყაროს, საიდანაც ქვის მჭრელებს გადაჰქონდათ ტახის გამოსახულებები გლიპტიკურ ნაწარმზე და შემდეგ სხვადასხვაგვარად ინტერპრეტირებდნენ. ვანის ბეჭდის გამოსახულება გარკვეულ მსგავსებას ავლენს აღმოსავლეთ ბერძნული წრის ქალცედონის ორ სკარაბეოიდზე ამოკვეთილ ტახის გამოსახულებებთან, რომლებიც ძვ. წ. IV ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდებიან [Никилина 1994: 38, 183, ილ. 180-181], თუმცა საგრძნობი განსხვავებაც შეინიშნება. პირველ რიგში აღსანიშნავია, რომ ბერძნულ გემებზე მოცემულია ტახები სირბილის დროს, მაშინ როცა ვანურ ბეჭედზე ტახი სტატიკურ პოზაშია წარმოდგენილი. ბერძნულ ბეჭედებზე ტახების ჯაგარი ირიბი პარალელური ხაზებისგან არის შედგენილი და სხეულზე ბეწვი არ აღენიშნებათ, ხოლო ვანურზე – ზურგის გაყოლებაზე მოკლე პარალელური ნაჭდევი ხაზებით შედგენილი ჯაგარია, სხეული კი ბეწვითაა დაფარული, რომელიც მოკლე ნაჭდევი ხაზებისგან შედგენილი მწკრივებითაა გადმოცემული. განსხვავებულია დრუნჩის, ყურებისა და კუდის მოდელირებაც. თუ ვანურ ბეჭედზე გამოსახულება მთლიანად ავსებს სასურათე არეს, ბერძნულ სკარაბეოიდებზე – მხოლოდ ცენტრალურ ნაწილს. ვანური ბეჭდის ფარაკზე ამოჭრილი ტახის გამოსახულება შესრულების გრაფიკულ-დეკორატიული სტილითა და ზოგიერთი დეტალის, კერძოდ კი ჯაგრის გადმოცემის მანერით ახლოს დგას ვანში აღმოჩენილ იმ ოქრომჭედლობის ნივთებთან, რომლებიც ტახის გამოსახულებებით არიან შემკულნი. მაგ. ვანში, N6 სამარხში აღმოჩენილი და ძვ. წ. V ს-ის ბოლოთი და IV ს-ის დასაწყისით დათარიღებული დიადემა, რომელზეც გამოსახულია ლომების ტახზე თავდასხმის სცენა (ტაბ. I/7). სიუჟეტში, კომპოზიციაში და შესრულების სტილში აღმოსავლურ ბერძნული კერძოდ კი იონიურ-ბერძნული ხელოვნების თვალსაჩინო გავლენა შეინიშნება [ლორთქიფანიძე ოთ. 1972: 14, სქ. 39, სურ. 38]. თუმცა, ცნობილ ძეგლებს შორის ვანის დიადემების გამოსახულებათა პირდაპირი ანალოგიის დაძებნა ვერ მოხერხდა, რის გამოც მსგავსი ფორმისა და შემკულობის დიადემების გავრცელება ძირითადად კოლხეთით შემოიფარგლა [ჭყონია ან. 1981: 14-14, ტაბ. 2/2]. ტახის სკულპტურული გამოსახულებებით არის შემკული ასევე ვანის N11 სამარხში აღმოჩენილი და ძვ. წ. V ს-ით დათარიღებული ოქროს სამაჯური (ტაბ. I/6). სამაჯური ტახის ფიგურებთან ერთადაა ჩამოსხმული. გამოსახულებები რამდენადმე უახლოვდებიან ირანისა და მცირე აზიის ტერიტორიაზე ცნობილ ბრინჯაოს ტახის გამოსახულებებს, მაგრამ მათგან განსხვავდებიან ყურებით და რაც ჩვენთვის მთავარია, ჯაგრის გადმოცემით, რითაც იგი ემსგავსება ვანურ ბეჭედზე გამოსახულ ტახის გამოსახულებას. აღსანიშნავია, რომ ამავე სამარხში მიკვლეულია ვერცხლის საკიდები, რომლებიც თითქმის ზედმიწევნით იმეორებენ სამაჯურზე გამოსახულ ტახის ფიგურებს. ეს სამაჯური არ არის ზურგშედრეკილი და იგი ტახისგამოსახულებიან დიადემასთან ერთად ადგილობრივი, ანუ კოლხური წარმომავლობისაა [ლორთქიფანიძე ოთ. 1972: 19].

ვანში აღმოჩენილ ბეჭედზე გამოსახული ტახის გამოსახულება შესრულების გრაფიკულ-დეკორატიული სტილითა და იკონოგრაფიულადაც გენეტიკურად ჩანს დაკავშირებული კოლხური ბრინჯაოს კულტურის უფრო ადრეულ ძეგლებთან, რომლებზეც ასეთივე გრაფიკულ-დეკორატიული სტილით შესრულებული პირდაღებული და ყურდაცქვეტილი ცხოველებია გამოსახული.

ამრიგად, ვანური ბეჭედი ძვ. წ.-ის IV ს-ის ადგილობრივ ნაწარმს უნდა წარმოადგენდეს, რომელიც ერთი მხრივ, დაკავშირებულია ვანში აღმოჩენილ ტახისგამოსახულებიან ოქრომ-

ქედლობის ნიმუშებთან, ხოლო მეორე მხრივ, კიდევ უფრო ადრეულ ადგილობრივ მასალებზე მოცემულ გამოსახულებებთან (მხედველობაში გვაქვს კოლხური ბრინჯაოს ნაწარმზე და სამხრეთკავკასიურ ბრინჯაოს სარტყლებზე გრავირებული ცხოველთა გამოსახულებები). ასევე აღსანიშნავია და ძალზე მნიშვნელოვანი, რომ ოსტატი კარგად იცნობს და ფლობს აღმოსავლურ-ბერძნული გლიპტიკური სკოლის ტრადიციებსაც. ბეჭედი რომ ადგილობრივად დაამზადებული, ეს შესრულების განსხვავებული, უნიკალური ტექნიკითაც დასტურდება. კოლხური გლიპტიკის აღმავლობის ხანა კი სწორედ ძვ. წ. V-IV სს. ემთხვევა. ჩვენი მოსაზრებით, ვანის ბეჭედი გარდაცვლილის სიცოცხლეში უფლებრივი საბეჭდავი იყო. უფლებრივი საბეჭდავი-ბეჭდები კი ადგილობრივ სახელოსნოში კოლხი მჭრელების მიერ იყო ნაკვეთი, ხოლო საბეჭდავებზე წარმოდგენილი სიუჟეტები კოლხეთში გავრცელებულ კულტებს უკავშირდებოდა [ლორთქიფანიძე მ. 1975: 111]. საინტერესოა, რომ აღნიშნულ სამარხში მიცვალებულს ერთ თითზე ორი ფარაკიანი ბეჭედი ეკეთა, ერთი – ტახისგამოსახულებიანი, ხოლო მეორე – ფრინველისა. გარდაცვალების შემდეგ ტახის გამოსახულება მიცვალებულს იმქვეყნიური სასიცოცხლო ენერგიით აღავსებდა და ფრინველის გამოსახულებასთან ერთად სულის საიქიო მცველად გვევლინება. ცნობილია, რომ ღორის (ტახის) არა მხოლოდ გამოსახულება, არამედ მისი ძვლებიც სულის მცველ-ავგაროვებად მიიჩნეოდა. ჯერ კიდევ მუსტიეს ეპოქაში ტახის ეშვები ავგაროვებად გამოიყენებოდა, ხოლო მოგვიანებით, მას შემდეგ, რაც ადამიანი მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადავიდა და ღორი მოიშინაურა, მისი ძვლები საკმაოდ უხვადაა აღმოჩენილი. მაგ. ძვ. წ. VI-V ათასწლეულებით დათარიღებულ არუხლოს ნამოსახლარზე [Bekya A. 1984: 95], ასევე, სამარხებში ხშირია გოჭისა თუ ღორის გახვრეტილი ფალანგების აღმოჩენის ფაქტები, მაგ. ძვ. წ. XI-VI სს-ის დიაპაზონით დათარიღებულ მცხეთურ სამარხებში [აფაქიძე ა. და სხვ. 1999: 23, 40, 64-65; 93; ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007:38 – 40]. ეთნოლოგიური მასალით დასტურდება, რომ დამცავი ფუნქცია გააჩნდა ასევე ღორის დინგს, ეშვს, კოჭს, ქონსა და განსაკუთრებით ჯაგარს, ვითარცა სამკურნალო თუ დამცავ საშუალებას [გოგოჭური გ., ბერძენიშვილი ი. 2014: 21-22, იქვე იხ. ლიტერატურა].

მარტვილის მუზეუმში დაცული ქანდაკების მსგავსი ღორის ბრინჯაოს მომცრო ფიგურა აღმოჩენილია ძვ. წ. VI-V სს-ით დათარიღებულ ნარეკვავის სამაროვნის N41 სამარხში. ქანდაკება საკმაოდ რეალისტურადაა შესრულებული (ტაბ. I/4). აქვს მასიური სხეული, ოთხი მოკლე ფეხი, რომელთაგან უკანა ორი ფეხი მორკალულია. ასევე აქვს მკვეთრად გამოხატული დინგი, დაცქვეტილი ყურები და მოკლე, აპრეხილი კუდი. ქანდაკება შუაში გახვრეტილია და ზურგზე განივ ზოლად ჩაღრმავებული. როგორც ჩანს, ფიგურა ხის ტარზე ჩამოსაგებ შტანდარტის თავს წარმოადგენდა და საკულტო რიტუალის დროს გამოიყენებოდა [აფაქიძე ა. და სხვ. 1999: 11, 115. ტაბ. XXXIV/453]. ამ პარალელის გათვალისწინებით შესაძლოა ასეთივე დანიშნულება ჰქონოდა მარტვილის მუზეუმში დაცულ ღორის ქანდაკებასაც და ის მუცლის მხრიდან არსებული შეღრმავებით წამოეცვათ შტანდარტზე ან ხის ტარზე.

ღორისა თუ ტახის კულტზე მიუთითებს ის ფაქტი, რომ ვანის ნაქალაქარის ძვ. წ-ის VIII-VII სს-ით დათარიღებულ სამსხვერპლო მოედანზე აღმოჩნდა ამ ცხოველის ორმხრივპროტომიანი ტერაკოტის ოთხფეხა ფიგურები [ლორთქიფანიძე ოთ. 1995: 6. ტაბ. 66/2, 4].

ღორის (ტახის) გამოსახულებები გვხვდება ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ბრინჯაოს სარტყლებზე გრავირებულ ნადირობის სცენებში (თლიას სამაროვანზე – სამარხი N76 (ტაბ. III/1); სამთავროში – სამარხი N276; თრიალეთში – მარალინ-დერესის სამაროვანზე; საგარეჯოში – სამარხი N5) [ხიდაშელი მ. 1982: ტაბ. IX, I, XI, XVII].

სარტყლებზე წარმოდგენილ სიუჟეტებს შორის ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს სამთავროს სამაროვნის N211 სამარხში აღმოჩენილ სარტყელზე გამოსახული სცენა, რომელზეც წარმოდგენილია გმირთა სამეულის ღვთაებრივი ნადირობა ირმებსა და თხებზე და ფანტასტიკური არსება, რომელსაც წელსქვემოთა ნახევარი და ფეხები ადამიანისა აქვს,

ხოლო წელსზედა ნახევარი – მოხრილი ზედა კიდურითა და ფოთლისებური ყურებიანი თავით – ცხოველის (ტაბ. III/2). სარტყელი შეისწავლა მ. ხიდაშელმა და აღნიშნა, რომ ამ ფანტასტიკური არსების თავი ღორისაა ან ტახის [ხიდაშელი მ. 1982: 145. ტაბ. VII]. არსებას აქვს ფართოდ დაღებული პირი, გადმოშვებული ენა, შემსხვილებულ-წანვეტებული დრუნჩი და მრგვალი, პატარა წრით აღნიშნული თვალი. ფიგურის ფეხები, მკერდი და თავ-კისერი შემკულია ნაჭდევით ნერტილებით, ხოლო ტანი – წიწვოვანი ორნამენტით. გამოსახულება ჰორიზონტალურად, როგორც სარტყელზე გამოსახული ყველა ცხოველი, გართხმულ მდგომარეობაშია მოცემული, რაც იმის მანიშნებელია, რომ ეს არსება, ოდესღაც ადამიანი, ამჟამად ცხოველადაა გადაქცეული და არა პირიქით, რადგან სარტყელზე გამოსახული ადამიანის ყველა ფიგურა ვერტიკალურადაა დაყენებული. ჩვენი მოსაზრებით, სარტყელზე სწორედ ადამიანის ცხოველად გადაქცევის მომენტი აღბეჭდილი და ეს ჰიბრიდული თუ „ფანტასტიკური არსება“ უნდა უკავშირდებოდეს კირკეს ნამოქმედარს – მითს კირკეს შესახებ. როგორც ცნობილია, კირკე იყო გრძნეული ჯადოქარი, რომელიც კუნძულ აიაიასზე ბინადრობდა. იგი იყო ჰელიოსის ასული, კოლხეთის მეფის აიეტისა და კრეტის დედოფალ პასიფაეს და, მედეას მამიდა, ეთნიკურად კოლხი. მას საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი ჰომეროსის „ოდისეაში“, ხოლო უფრო ნაკლები – არგონავტების შესახებ თქმულებებში [ერქომაიშვილი მ. 2002: 13]. კირკეს გააჩნდა ღვთაებრივი უნარი ადამიანები სხვადასხვა ცხოველებად გადაექცია, რისთვისაც იგი თავისივე შეზავებულ სასმელებსა და ჯადოსნურ კვერთხს იყენებდა. ანტიკურ

ლიტერატურაში პირველად კირკე ჰომეროსის „ოდისეაში“ მოიხსენიება, სადაც ავტორი მოგვითხრობს ოდისეესის თანმხლები ადამიანების ღორებად გადაქცევის ეპიზოდს [Гомер: Одиссея X: 133-574] და სწორედ ეს ვერსია ხდება ყველაზე პოპულარული, თუმცა უკვე ჰომეროსის „ოდისეაშიც“ და გვიანდელ ავტორებთანაც საკმაოდ მკაფიოდაა აღნიშნული, რომ კირკე ადამიანებს გადააქცევდა სხვა ცხოველებადაც, განსაკუთრებით კი მგლებად და ლომებად [ერქომაიშვილი მ. 2002: 15]. სამთავროს N211 სამარხის სარტყელზე გამოსახული ამ არსების შედარებამ თანადროულ სხვა სარტყლებზე გამოსახული ღორისა თუ ტახის გამოსახულებებთან (შეად. ტაბ. III/2, „ფანტასტიკური არსება“ და ტაბ. III/1 ღორისა თუ ტახის გამოსახულება) და მათ შორის არსებულმა მკვეთრმა იკონოგრაფიულმა სხვაობამ ცხადყო, რომ ეს გამოსახულება არა ადამიანისა და ღორის ჰიბრიდია, არამედ ადამიანისა და მგელ-ძაღლისა, რადგან როგორც თვით N211 სარტყელზე, ასევე სამხრეთ კავკასიაში გავრცელებულ სხვა სარტყლებსა და კოლხური ბრინჯაოს არტეფაქტებზე გრავირებული პირდაღებული, ენაგადმოშვებული და ყურაქცეპილი მგელ-ძაღლები თუ „ფანტასტიკური ცხოველები“ იკონოგრაფიულად დიდ სიხლოვეს ავლენენ სამთავროს N211 სამარხის სარტყელზე გამოსახულ „ფანტასტიკურ არსებასთან“. აღსანიშნავია, რომ მსგავსადაა გადმოცემული (ძირს გართხმული, ფეხები ადამიანისა აქვს, ხოლო თავ-კისერი – ლომის) ჰიბრიდული არსება – ე. წ. „ლომ-კაცის“ გამოსახულება, რომელიც ამოკვეთილია უფრო გვიანდელ ძეგლზე – ვანში აღმოჩენილ და ძვ. წ-ის V ს-ის დასაწყისით დათარიღებულ ოქროს ფარაკიან ბეჭედზე (ტაბ. III/4). ნივთი შეისწავლა მ. ლორთქიფანიძემ, ბეჭედი ადგილობრივ ნახელავად ჩათვალა, ხოლო სიუჟეტი მაშინვე დაუკავშირა მითს კირკეს შესახებ [ლორთქიფანიძე მ. 1975: 85 – 88].

მითში არგონავტების კოლხეთში ლაშქრობასთან დაკავშირებით აპოლონიოსი კირკეს კუნძულის – აიაიას აღწერისას აღნიშნავს, რომ კირკე იქ ადამიანებისაგან იზოლირებულად ბინადრობს და იხსენიებს ადამიანთა და სხვადასხვა ცხოველთა შერწყმულსხეულებიან არსებებს, რომლებითაც იყო გარშემორტყმული ჯადოქარი, როცა იგი პირველად იხილეს არგონავტებმა [Аполлоний Родосский 1964: 559-754]. კირკეს შესახებ არსებული მითები და ლეგენდები კოლხებისა და საერთოდ ქართველური მოსახლეობისათვის ისეთივე ნაცნობი და შეთვისებული უნდა ყოფილიყო, როგორც თქმულებები მედეასა და პრომეთეზე. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ (რ. ცანავას მიხედვით) „ქართველ ნადირთ პატრონი ქალღვთაებისა (დალი, ტყაში მაფა) და კირკეს

ფუნქციათა შედარებისას იკვეთება მათი ტიპოლოგიური მსგავსება: 1. ორივე ადამიანებისგან იზოლირებულად ცხოვრობს; 2. ცხოველთა სამყაროს განაგებენ; 3. ჯადოქრები და მაქციები არიან; 4. ამყარებენ ინტიმურ კავშირს გამორჩეულ მონადირეებთან ან გმირებთან და შობენ სახელოვან ვაჟებს; 5. იღუპებიან. აქედან გამომდინარე, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია საკმაოდ საფუძლიანი მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ სწორედ ქართულ ყოფასა და რწმენა-წარმოდგენებში დადასტურებული არქაული ნადირთ პატრონის სახე დაედო საფუძვლად ლეგენდარულ კოლხეთთან დაკავშირებულ კირკეს მისი მითოსური არსის ჩამოყალიბებისას” [ცანავა რ. 1982: 134]. ამდენად, სავსებით დასაშვებად მიგვაჩნია ის, რომ კირკეს ჯადოსნურ წრეში მოქცეული „ფანტასტიკური არსებები” ასახულიყო ქართველური მოსახლეობის სახვითი ხელოვნების ძეგლებზე უკვე ძვ. წ-ის VIII-VII სს-ში და შესაძლოა, რომ სამთავროს N211 სამარხში აღმოჩენილ სარტყელზე გამოსახული უშუალოდ მეტამორფოზის (ცხოველად გადაქცევის) კომპოზიცია უადრესიც კი იყოს კირკესთან დაკავშირებულ მსგავს იკონოგრაფიულ გამოსახულებათა შორის, რადგან, როგორც ცნობილია, მსგავსი შინაარსისა და იკონოგრაფიის უადრესი გამოსახულებები საბერძნეთში მხოლოდ ძვ. წ. VI ს-ის დასასრულით დათარიღებულ ატიკურ შავფიგურულ ლეკითოსებზე გვხვდება, ხოლო ცხოველებად გარდასახული ადამიანები ძვ. წ-ის II ს-ის ეტრუსკულ ურნებზე [ერქომაიშვილი მ. 2002: იხ. მითითებული ლიტერატურა]. ვფიქრობთ, რომ სამთავროს N211 სამარხში აღმოჩენილ სარტყელზე გრავირებული ანტროპომორფულ-ზოომორფული არსება კირკეს ჯადოქრობასა და მის გარემოსთან დაკავშირებული შინაარსის მქონე გამოსახულებაა. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ ამ ტიპის გამოსახულებები თითქმის ყოველთვის მჭიდროდაა დაკავშირებული ნადირობის თემატიკასთან – სწორედ ირემზე ნადირობის სცენით იწყება ჰომეროსთან კირკეს ეპიზოდი კუნძულ აიაიასზე [ერქომაიშვილი მ. 2002: 89].

ანტიკურ ლიტერატურაში კუნძულ აიაიას ლოკალიზაციის შესახებ არსებობს ცნობები, რომელთაგან უადრესის (ჰომეროსი) მიხედვით კირკეს აღმოსავლეთში – კოლხეთში ათავსებენ. სხვა ცნობით (ჰესიოდე), კირკე დასავლეთში – ტირსენიელების (ეტრუსკთა) მიწაზე ბინადრობს, მაგრამ იქ კოლხეთიდან მზის მოძრაობის მიმართულებით გადაიყვანა, გადაასახლა მამამისმა ჰელიოსმა. ზოგი ავტორი კი ორი კირკეს არსებობას ვარაუდობს დასავლეთსა და აღმოსავლეთში ერთდროულად [ერქომაიშვილი მ. 2002: 42]. აქედან გამომდინარე, არსებობს მოსაზრება კოლხი კირკეს ეტრურიასთან კავშირის თაობაზე, რაც მეცნიერებს ეტრუსკულ-ქართველური და საერთოდ ევროპულ-ქართველური ურთიერთობების კვლევის საფუძველს აძლევს.

აღსანიშნავია, რომ „ფანტასტიკური ცხოველის” მსგავსი გამოსახულებები ფართოდ დაღებული პირით, გადმოშვებული ენითა და დაცქვეტილი ყურებით საკმაოდ გავრცელებული ჩანს ევროპულ მასალებში და განსაკუთრებით ეტრუსკულ ძეგლებზე (ტაბ. III/3), რაც საქართველოში გავრცელებულ ბრინჯაოს კულტურისა და თანადროული ევროპული კულტურების ურთიერთობებზე და რწმენა-წარმოდგენების ნათესაობაზე მიუთითებს [Фармаковский Ф. 1916: 43-44; ხიდაშელი 1982: 124-126; სულავა ნ. 2010: 156] და რაც შესაძლოა, ამგვარი გადასახლებისა და შემდეგ უკვე კონტაქტების შედეგად მოიპოვებოდეს. ქართველურ ტომთა ხმელთაშუაზღვისპირეთში გადასახლების ერთერთი ჰიპოთეზის მიხედვით, ძვ. წ-ის III-II ათასწლეულების მიჯნაზე კავკასიიდან ეგეიდაში კავკასიურ ტომთა ერთი ნაწილი გადასახლდა. შემდეგ გაქართველებულ ტომთა ნაწილი კრეტისკენ, ნაწილი კი იტალიისკენ უნდა დაძრულიყო [გორდეზიანი რ. 1999: 43]. ამდენად, არ არის გამორიცხული, კირკეს მითი, გარკვეული თვალსაზრისით, რეალური მიგრაციების სურათს ასახავდეს. თუ ამ ჰიპოთეზას გავიზიარებთ, ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ სწორედ II ათასწლეულის დასაწყისით – ძვ. წ. XXVIII ს-ით თარიღდება თრიალეთის თასი, რომელზეც გამოსახულია უადრესი ჰიბრიდული არსებების – მგელ-კაცების ტახტზე მჯდომი ქალღმერთისაკენ მიმავალი რიტუალური პროცესია და ისინი „მგლის ხალხადაა” მიჩნეული [ბერიაშვილი მ., სხირტლაძე ზ. 1984: 133-153]. რაც შეეხება ღორის (ტახის) უადრეს გამოსახულებას, იგიც ძვ. წ-ის II ათასწლეულის დასაწყისით თარიღდება – ეს

გახლავთ ეგვიპტური ცისფერი ფაიანსისაგან დამზადებული ღორისა თუ გოჭის მინიატურული ქანდაკება, რომელიც აღმოჩნდა წინამურის შუაბრინჯაოს ხანის N13 ყორღანში, დათარიღებულია ძვ. წ. XVIII ს-ით [Садрაძე В. 1993: 56, 66. ტაბ. 37/5].

მარტვილის მუზეუმში დაცული ღორის ქანდაკება ორივე ფერდზე შემკულია ერთმანეთისაკენ წვერებით მიმართული დაფანჯრული სამკუთხედებით (ტაბ. I/1), რომლებიც მინისებური ნივთიერებითაა ინკრუსტირებული – ეს, ჯერ ერთი, იმ ეპოქის – ძვ. წ. VIII-VII სს-ისათვის დამახასიათებელ მხატვრულ ხერხადაა მიჩნეული [სულავა ნ., კალანდაძე ნ. 2005: 13]. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ იმავე ხანის ბრინჯაოს სარტყლებზე ტახებისა თუ ღორების სხეულები უმეტეს შემთხვევაში ასეთივე, ოღონდ გრაფიკულად შესრულებული, ერთმანეთზე წვერებით მიბჯენილი სამკუთხედების მწკრივებითაა შემკული [ხიდაშელი მ. 1982: ტაბ. IX, I, XI, XVII]. სამკუთხედი, გარდა იმისა, რომ მამრული (წვერით ზევით) და მედრული (წვერით ქვევით) საწყისის სიმბოლოა, როგორც ცნობილია, სამიწათმოქმედო თემატიკასთანაცაა დაკავშირებული, იგი წვიმის ნიშანიც შეიძლება იყოს [Урушадзе Н. 1988: 51]. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ ქანდაკება მკვეთრად ფალიკურია, მაშინ სამკუთხედებით შემკული ღორის ქანდაკება, შესაძლოა, როგორც ცხოველთა გამრავლების, ისე მცენარეთა ნაყოფიერების სიმბოლოდაც მივიჩნიოთ.

ამრიგად, მარტვილის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში გამოფენილი ღორის ბრინჯაოს ქანდაკება არა მარტო მცირე პლასტიკის მეტად საგულისხმო და საინტერესო ნიმუშია, არამედ მნიშვნელოვანია იმითაც, რომ იგი საკულტო დანიშნულების ყოფილა, ასევე მან საშუალება მოგვცა გვემსჯელა ღორის კულტზე საქართველოში.

ლიტერატურა:

1. აბაკელია ნ. სიმბოლო და რიტუალი ქართულ კულტურაში. თბილისი 1997.
2. აბაკელია ნ. მისტერიული რელიგიების კვალი ქართულ მითორიტუალურ სისტემაში – ახლოაღმოსავლური კრებული, XIV. თბილისი 2011, გვ. 47-61.
3. აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ა., ლომთათიძე გ. მცხეთა, არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები (რედ. გ. ჩუბინაშვილი), ტ. I. თბილისი 1955, გვ. 1-253.
4. აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., ყიფიანი გ., სიხარულიძე ა., გიუნაშვილი გ., გავაშელი ე., ღლონტი ნ., კაპანაძე მ. ნარეკვაკი, I. თბილისი 1999.
5. ბერიაშვილი მ., სხირტლაძე ზ. თრიალეთის ვერცხლის თასის სიუჟეტურ გამოსახულებათა გაგებისათვის – კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, VI. თბილისი 1971, გვ. 133-153.
6. ბრაუნდი დ., ჯავახიშვილი ქ., ნემსაძე გ. საგანძური ზღუდერიდან, ელიტარული სამარხები კავკასიის იბერიიდან რომაულ ხანაში ახ. წ. 200-250. თბილისი 2009.
7. გაგოშიძე ი. საქართველო და „ბერძნულ-სპარსული“ გემები. იბერია-კოლხეთი – საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი (გ. გამყრელიძე რედ.). თბილისი 2009, გვ. 14-19.
8. გაგოშიძე ი., გაგოშიძე გ. ვერცხლი თასი ჭერემისხევიდან, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, V (50-B). თბილისი 2014, გვ. 341-350.
9. გოგოჭური გ., ბერძენიშვილი ი. ტახის/ღორის კულტი ქართულ არქეოლოგიასა და ეთნოკულტურაში – საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, V (50-B). თბილისი 2014, გვ. 10-37.
10. გორდენიანი რ. არგონავტები. ბმს, „ლოგოსი“, თბილისი 1999.
11. ერქომაიშვილი მ. კირკეს მითი და მისი ინტერპრეტაცია ანტიკურ ლიტერატურაში. თბილისი 2002.

12. კერამი კ. ღმერთები, აკლდამები და მეცნიერები. თბილისი 1972.
13. ლორთქიფანიძე მ. კოლხეთის ძვ. წ. V-III სს. საბეჭდავი-ბეჭდები. თბილისი 1975.
14. ლორთქიფანიძე ოთ. ვანის ნაქალაქარი, ვანი I (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე). თბილისი 1972, გვ. 7-42.
15. ლორთქიფანიძე ოთ. ვანი „ოქრომავალი“ კოლხეთის უძველესი რელიგიური ცენტრი. თბილისი 1995.
16. მაისურაძე ბ., ფანცხავა ლ. შილდის სამლოცველო. თბილისი 1984.
17. მაკალათია ს. ჯეგე-მისარონის კულტი ძველ საქართველოში. თბილისი 1938.
18. მშვილდაძე მ. რომი და აღმოსავლური რელიგიები ახ. წ. I-III სს. თბილისი 2005.
19. ნემსაძე გ. ზღუდერის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964-1966 წწ. ჩატარებული მუშაობის შედეგები, სსმაე (რედ. ალ. ჯავახიშვილი). თბილისი 1969, გვ. 45-57.
20. ნიკოლაიშვილი ვ., შატერაშვილი ვ. სხალთის ნამოსახლარი და სამაროვანი. ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში. (რედ. გ. გამყრელიძე). თბილისი 2010, გვ. 432-433.
21. რამიშვილი რ. ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები არაგვის ხეობაში, „ძეგლის მეგობარი“, N39 (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე). თბილისი 1975, გვ. 7-15.
22. რამიშვილი ქ. ნადირობის სცენები არაგვისპირის ვერცხლის სურებზე – „ძიებანი“, N3, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი (ოთ. ლორთქიფანიძე რედ.). თბილისი 1999, გვ. 71-75.
23. სულავა ნ. ბრინჯაოს ნივთებზე „ფანტასტიკური“ ცხოველების გამოსახულებების გავრცელების შესახებ, ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, N19. თბილისი 2010, გვ. 154-157.
24. სულავა ნ., კალანდაძე ნ. გვიანიბრინჯაოს ხანის ქრონოლოგიის ზოგიერთი საყრდენი არტეფაქტის არქეოლოგიური და ტექნოლოგიური კვლევა (ნახევარწრიული აბზინდები, ყუამილიანი ცულები, შტანდარტები სამთავროსა და ბრილის სამაროვნის მასალების მიხედვით), აკადემია, N6-7. თბილისი 2005.
25. სულავა ნ., აღაპიშვილი თ., პატარიძე მ., ჩაგელიშვილი რ., ბუხსიანიძე მ., გოგაშვილი დ., ქორიძე ი., მამარდაშვილი გ., ბაქრაძე ი., კირთაძე ნ., სურმავა ნ., ხელაია თ., კალანდია თ. მარტვილის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. თბილისი 2014.
26. ფუტყარაძე ტ. ქართველოლოგიის შესავალი. თბილისი 2014.
27. ქობალაია ა. მეგრული ლექსიკონი. თბილისი 2010.
28. ცანავა რ. კირკეს მითოსური სახე და ქართული სამონადირეო ღვთაებები. ქართული ფოლკლორი, XII. თბილისი 1982, გვ. 117-136.
29. ჭილაშვილი ლ. ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები და ქართული დამწერლობის ისტორიის საკითხები. თბილისი 2004.
30. ჭყონია ან. ოქროს სამკაულები ვანის ნაქალაქარიდან. ვანი, ტ. VI (რედ. ოთ. ლორთქიფანიძე). თბილისი 1981.
31. ხიდაშელი მ. ცენტრალური ამიერკავკასიის გრაფიკული ხელოვნება ადრეულ რკინის ხანაში. თბილისი 1982.
32. Аполлоний Родосский, Аргонавтика, IV. перевод Гр. Церетели. Тбилиси 1964.
33. Абакелия Н., Миф и ритуал в Западной Грузии. Тбилиси 1991.
34. Векуа А., Животный мир Восточной Грузии в эпоху энеолита по материалам поселения Арухло (VI-IV тыс. до н. э.). Человек и её окружающая среда, (ред. Т. Чубинашвили). Тбилиси 1984. Стр. 91-122.
35. Гомер, Одиссея X. 133-574.
36. Лордкипанидзе От., Путиридзе Р., Матиашвили Н., Квирквелия Г., Чкония А., Пирцхалава М., Кипиани Г., Инаури Г., Археологические исследования Ванского городища, ПАИ в 1987 году. Тбилиси 1995.

37. Луконин В.Г., Культура сасанидского Ирана. Москва 1969.
38. Мачабели К., Позднеантичная торевтика Грузии. Тбилиси 1976.
39. Никулина, Искусство Ионии и Ахеменидского Ирана. Москва 1994.
40. Урушадзе Н., Древнегрузинское пластическое искусство. Тбилиси 1988.
41. Садрадзе В., Археологические памятники «Мцхета великой» эпохи средней бронзы. Вопросы хронологии и периодизации рамятников Шида-Картли. Тбилиси 1993.
42. Фармаковский Ф., Архаический период в России, МАР, вып. 34. Москва 1916.
43. Фрай Р., Наследие Ирана. Москва 1972.
44. Boardman J. Greek gems and finger rings, Early Bronze A to Age to Late Classical. London 1970.
45. Furtwangler A., Gagoshidze I., Lohr H., Ludwig N. Iberia and Rome – The excavations of the palace at Dedoplis Gora and the Roman influence in the Caucasian Kingdom of Iberia. Langenweibbach 2008.

ტაბულების აღწერილობა:

- ტაბ. I-1.** ღორის ქანდაკება (პროფილი), ბრინჯაო, ძვ. წ. VIII-VII სს. მარტვილის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმიდან.
- ტაბ. I-2.** იგივე ქანდაკება მუცლის მხრიდან.
- ტაბ. I-3.** იგივე ქანდაკება ანფასში.
- ტაბ. I-4.** ღორის ქანდაკება, ბრინჯაო, ძვ. წ. VI-V სს. ნარეკვაძი, N41 სამარხი.
- ტაბ. I-5.** ფეხებჩაკეცილი ტახის საკიდი ფიგურა, ოქრო, არმაზისხევი, N6 სამარხი.
- ტაბ. I-6.** სამაჯური შემკული ტახის სკულპტურული გამოსახულებებით, ოქრო, ძვ. წ. V ს. ვანი, N11 სამარხი.
- ტაბ. I-7.** დიადემა ტახზე ღომების თავდასხმის სცენით, ოქრო, ძვ. წ. V-IV სს. ვანი, N6 სამარხი.
- ტაბ. I-8.** საბეჭდავი ბეჭედი, ფარაკიანი, ვერცხლი, ძვ. წ. IV ს-ის მეორე ნახევარი, ვანი, N19 მდიდრული სამარხი.
- ტაბ. II-1.** ტახის რელიეფური თავი ვერცხლის თასის ძირზე, ახ. წ. VI-VII სს. ჭერემისხევი, შემთხვევით აღმოჩენა.
- ტაბ. II-2.** მოოქროვილი ჭვარი ჭერემისხევის თასის ფსკერზე.
- ტაბ. II-3.** ტახებზე ნადირობის სცენა ვერცხლის სურაზე, ახ. წ. III ს. არაგვისპირი, N13 სამარხი.
- ტაბ. II-4.** ტახისა და ძაღლის შერკინების სცენა ვერცხლის პინაკის ფსკერზე, ახ. წ. III ს. ზღუდერი, N2 ხის სარკოფაგი.
- ტაბ. II-5, 6.** ტახზე ნადირობის სცენები ძვლის ფირფიტებზე დედოფლის გორიდან, ახ. წ. I ს.
- ტაბ. II-7.** ერთმანეთის პარალელურად დაკრძალული ორი ტახი, გვიანელინისტური სამარხი, შეუპოვარი.
- ტაბ. III-1.** ტახებსა და ირმებზე ღვთაებრივი ნადირობის სცენა ბრინჯაოს სარტყელზე, ძვ. წ. VIII-VII სს. თლიას სამაროვანი, სამარხი N76.
- ტაბ. III-2.** „ფანტასტიკური არსება“ და გმირთა სამეულის ღვთაებრივი ნადირობის სცენა ირმებსა და თხებზე, ძვ. წ. VIII-VII სს. სამთავროს სამაროვანი, N211 სამარხი.
- ტაბ. III-3.** „ფანტასტიკური ცხოველის“ გამოსახულება ეტრუსკულ ფარებზე, ძვ. წ. VIII-VII სს.
- ტაბ. III-4.** ტახის გამოსახულება ვერცხლის ბეჭდის ფარაკზე, ძვ. წ. IV ს. ვანი, N19 სამარხი.

ტაბ. I

1

2

3

4

5

6

7

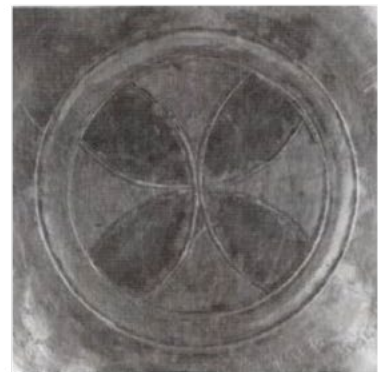

8

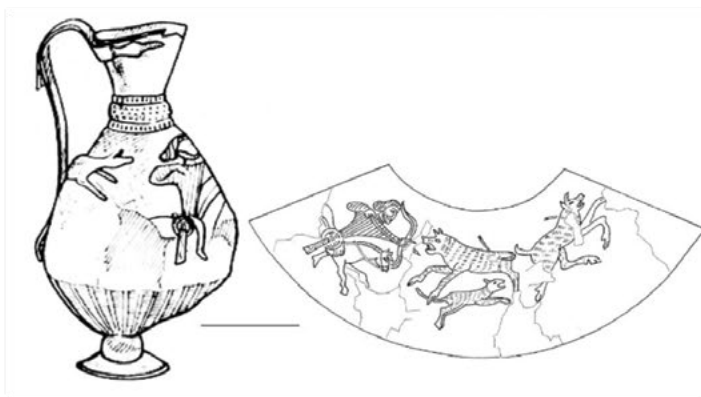
ტაბ.

1

2

3

4

5

6

7

ტაბ. III

1

2

3

4